

GOVERNMENT OF INDIA
NATIONAL LIBRARY, CALCUTTA.

Mar

Class No. 891.462

Book No. ~~77813~~

N. L. 38. J 882

MGIPC-88-4 LNL/56-25.7.56-50,000.

तेलहारा टेनिस रीडिंग क्लब संस्थेमार्फत प्र. हो. पुस्तकमाला.

पुस्तक १ है.

~~1000000~~ 10-1051

संगीत
Madhava Vijaya Natak
माधव-विजय नाटक.

लेखक,
Joshi, G. G.
गंगाधर गणेश जोशी.

प्रकाशक,
Telhara, Tennis Reading Club
संकेदरी-टेनिस रीडिंग क्लब-तेलहारा

यांनी मुंबई येथें विजय छापखान्यांत छापिलें.

सन १९०५.
1905

किंमत १२ भाणे.

-1121-

मौलद्वारा देखिल शीडिंग हक्क संस्थेमार्फत प्रसिद्ध होणाऱ्या

पुस्तकमालेचे उद्देश.

१. संस्थेच्या वर्गणीदार मंडळीत लेखन व्यवसाय वाढविणे.
२. वाचनीय अशा राजकीय, सामाजिक, व औद्योगिक विषयांवर पुस्तके लिहून पसंत पडतील ती प्रसिद्ध करणे.
३. संस्थेची पुस्तके विकत घेऊन वाचण्याची ज्यांत देण नार्हा त्यांत ती फुकट देण्याची होतां होईल ती व्यवस्था करणे.

सर्दर संस्थेच्या उद्देशानुरूप हल्लीचे हें पहिलें पुस्तक प्रसिद्ध करून समाजासमोर ठेविलें आहे. जगन्नालकाच्या कृपेने लवकरच मंडळीचे दुसरे पुस्तक बाहेर पडेल, असा संस्थेचा अंदाज आहे. तो जगन्नालकाच्या ठरवो.

प्रकाशक.

या पुस्तकाला सर्व हक्क लेखकाने
स्वाधीन ठेविले आहेत.

समर्पण.

हैं लहानसे पुस्तक

माझे परमपूज्य वडील, ती. रा. रा.

मणपतराव दादासाहेब जोशी वकील,

वं चुलते तीर्थस्वरूप रा. रा.

आज्ज्यासाहेब जोशी,

या उभयतांस कर्त्यानें अर्पित

नम्रतेनें समर्पण

केलें असे.

पुस्तक कर्ता.

दोन शब्द

"Man the choicest of God's creation endowed with intellect and animation. Should 'tis a pity abuse the Gift, and forfeit pleasures of the highest life. Many unaware of the Divine Spring that flows through every human being. Allow the same to dry unheeded to enliven which the god intended."

लोकमनोरंजन व्हावें, लोकांचीं मनें अनीतिपासून परावृत्त होऊन नीतीमार्गाकडे वळावी, आपल्या हितअहिताचा प्रभ लोकांस समजावा; केवळ स्वार्थसाधू, लबाड व मूर्ख मनुष्याने संगतीने सत्ताधारी लोक विपयांध होऊन हरतऱ्हेने दुसऱ्यांस छळल्यामुळे अतीं कसे पश्चात्ताप पावतात; आपले-ण्यामाठीं कितीही संकट व छळ सोसावा लागला तरी स्वाभिनिष्ठा कायम ठेविल्याने अखेर सत्याचा कसा विजय होतो, हे लक्षांत घावे या हेतूने हे पुस्तक मी लिहिले आहे.

नाटकाचें संविधानक कल्पित तर खरेच, तथापि ज्ञात नवीन असें काहीं नाहीं. अलिकडील विद्वान व मान्यवर असे आपले स्वदेश भक्त जे जे चागले झगून करतात व बोलतात तेच यांत सापडेल. येथे एक मांडलीक संस्थान कल्पिले असून तेथील लोकांनी खरी स्वतंत्रता, खरा अभिमान, व आपले हक्क कायम राखण्यासाठी आपणावर आलेल्या संकटाचें निवारण करण्यास योजलेल्या उपायांचें चित्र नाटकरूपाने रेखाटण्याचा यत्नासाठी प्रयत्न केला आहे.

या नाटकांतलें विषयच असा आहे कीं, ती संगीताचेचांग्रोज-मार्थे छिद्दित्वास विशेष शोभेल, पण अलिकडे लोकांची संगीत नाटकाकडे विशेष प्रवृत्ति असल्यामुळे मीही तसें केले असतां

हे नाटक लिहिण्यांत वर दाखविजेच्या मूळ हेतूचें विशेष रीतीनें धीज होईल असें वाटल्यावरून निवळ प्रोजेक्शन् लिहिण्याचा माझाही कल किरावा वांत नवल नाही. उलट असें न होतें तर मात्र आश्चर्य होतें.

नाटक झटतें झणजे ठराविक सूत्रधार व नटी येऊन नाटकास आरंभ व्हावयाचा, परंतु वांत आझीं ठराविक पद्धतीनें आरंभ न करितां कांहीं तरी नवेपणा असावा असें वाटल्यावरून आरंभ थोडासा वेगळ्या तऱ्हेनें केला आहे.

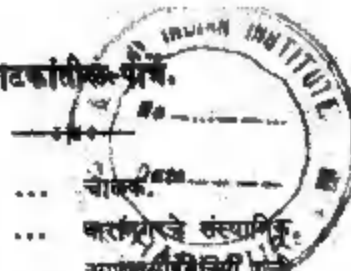
मानवी कृति ही सदांच असावयाचीच. माझी गोष्ट कथाका पण मोठमोठ्या ग्रंथकारांच्या ग्रंथांतही दोष दाखवितां येतील; शिवाय निरनिराळ्या लोकांची कवि भिन्न भिन्न असते, तेव्हां बरील गोष्टींचा विचार करितां मजसारख्या नवीनच ग्रंथरचना करण्याचा प्रयत्न करणाराच्या कृतीत बरेच दोष असण्याचा संभव आहे. परंतु रसिक व विद्वान वाचक सदांच अंतःकरणानें या माझ्या कथानका पुस्तकाकडे दयार्द्र दृष्टीनें पाहतील अशी मी पूर्ण जमेद बाळगितों.

त्यांत अशुद्ध बरेंच राहिलें असेल पण त्यांतले त्यांत शक्य व अवश्य तेवढें शुद्धिपत्र पुढें दिलें आहे; तें पाहून पुस्तक वाचण्यास प्रारंभ करावा. या शिवाय कोठें असंबद्धता झाली असेल तिकडे वाचक लक्ष न देतां यांतील गुण घेवोत अशी, ज्या अगमि-
यत्नानें माझे मनांत हे नाटक लिहिण्याची प्रेरणा केली त्या परमेश्वराजबल प्रार्थना करून हे प्रास्ताविक तऱ्हेचें दोन सत्रे पुरे करतों.

तेव्हारान्-बऱ्हाड. }
सन १९०५ इ.स.वी. }

पुस्तककर्ता.

नाटकांतीक-पत्रे.

सूत्रधार	चौकट.	
आण्णासाहेब	कारणाराचे संस्थानिक.	
रवाबाई	आण्णासाहेबांची पत्नी.	
माधवराव	आण्णासाहेबांचे बंधु.	
कमलाबाई	माधवरावांच्या पत्नी.	
शंकरराव	संस्थानचे कारभारी.	
नागेशराव	,, नवीन कारभारी.	
नामनराव	,, कारकून.	
शूरसेन	,, फौजदार.	
गणपतराव	आण्णासाहेबांचे एक नातलग मित्र.	
विनायकराव	“स्पष्टवक्ता” वर्तमानपत्राचे एडिटर	
रामराव	माधवरावांचे स्नेही (एक संस्थानिक)	
मंनोरमा	शंकररावांची भगिनी.	
भोगी	एक उपदेशक.	
वारुंगमा	गाणारीण.	
बळवंतराव, भास्करराव गोविंदराव, त्रिभुवनसेट वेङ्कयुक्त व इतर मंडळी.			}	काहारांतीक सदस्यसभ.

विनायक शिवाई कवैरे किरकोळ.

शुद्धिपत्र.

पृष्ठ	श्लोक	मशुद्ध	शुद्ध
३	५	आहे.	आहें.
७	२०	होव.	होय.
०९	२५	पाहु	पाहू
११	२६	या	याला
१६	१	हें पाहून	पाहून
१३	९	करण्यांत	करण्यांत,
२२	११	वरिष्ठाकडे	वरिष्ठाकडे
३६	२४	नटले	न टले
४४	१६	लोकांचा	लोकांच्या
४४	१९	बुद्धि	बुद्धि—
५२	२२	तरू	उरू
६२	२०	अपला	आपला
७५	१४	सदेत्	सदेत्
७६	१०	इसगार, नाही	इसगार नाही,
७६	१४	विश्वास बसणार अविश्वास बसणार,	
८०	१	सतजळीस ?	समजळीस ?

संगीत माधव-विजय नाटक.

अंक १ ला.

प्रवेश १ ला.

(स्थल-रंगभूमि.)

सुप्रभार

पद (चाल-पंचतुंड नरतंड.)

विगंवरा हे ह्य भवचिंता पावन करि मज हे विमला ॥
भवादिधमाजी भाव बाहतां जीव संचितर्चा हा भमला ॥
सचिद्वन मुख आनंदकंददाव्ययस्वप्नात्मक जनि भरला ॥
चाचरहि हे सर्व व्यापुनी दशांगुलें जो परि उरला ॥ १ ॥
मुनिजनमानसहंस सखा हा भक्तार्थी हर अवतरला ॥
जगदुद्धारक अनुसूयात्मज सायारूपें अनुसरला ॥ २ ॥
मदसदबुद्धीदायक प्रभुजी प्रार्थनये त्वत्पदकमलां ॥
नवरस कवनीं स्फूर्ती देई गणेशात्मज दाखाला ॥ ३ ॥

पद (चाल-रामसत्वा वनि.)

नमित्तों गजवदनाला । हेत असे जो विमल यशाला ॥ ४ ॥
कार्यार्थी नमितां ज्यातें चोरहि विघ्न नेई लवार्ते ॥
सुरगण खंदिति ज्याला । भक्तां देई कमनीय शाला ॥ १ ॥
नारद तुंबर गायन करुनी । ध्वाती तुजला सन्मति धरुनी ॥
नमित्तों पदपद्माला । नेई मजली मोक्षपद्माला ॥ २ ॥

पद (चाल-वज्रनिनाथ हा.)

अर्धितसेमी ही कुमुमांजली । श्रीमच्छिवपदपंकज युगुली ॥ ४ ॥
चिंतुनि चिंतां विघ्नहरान्ध । प्रार्थितसे दे सन्मति मजला ॥
जाणुनिथा तव अगाध महिमा । साह्य सागतों दुष्करकर्मा ॥
अर्पी तुजही नव कवनावली । श्रीमच्छिवपदपंकज युगुली ॥

(भोक्तकांकडे पाहून) बरे अगो, सदुद्दम्य हो, आपले इच्छित
हित पूर्ण करण्याचेच जी स्वर्थ वेळ घेतला याबद्दल क्षमा मागून
पितेति करितां की—

साकी.

जनहित पूरित मुदक्ष माधव याच्या नूनन कथना ॥
लक्ष वेडनीं श्रवण करावा प्रार्थितसे मुजनांना ॥
उत्कंठें जमले ॥ परि माग्य करा झालें ॥ १ ॥

(उदंगकडे पाहून) एण अशा वेळी मोक्ष प्रियमित शंकरराव
कां बरे शकं घेत असावेक ? (शंकरराव येनात).

शंकरराव-सायाम यत्नवतराव ! नीति नीति झणून रात्रीदिवस
कोरडेणारे, लोकांस उपदेश सांगण्याचा आग्र घालणारे, स्वतःस
नीतीचे आग्र समजणारे व धर्माचे-नांनाने रात्रीदिवस टाहो फोड-
णारे मुद्दीचना ? त्याच प्रमाणे आपली सुधारणा करा, धर्माची अवहे-
लना करू नका, वार्ड मागांकडे जाऊ नका वगैरे प्रकारच्या
याता शंकरराव हे तुझीच, मग नाटक करणे ही अनीति नाही
काय ? नाटकाची निवळ सीव पाहण्यासाठी तुम्हा आला नमून
रंगभूमीवर स्वतः प्रयोग करून दाखविण्याचा नवे स्वतः
नाचून दुसऱ्याचे मनोवर ठसा उमटवून देण्याचा तुमचा वि-
चार दिसतो, हे प्रयोगे इत्य अति क्लेशनास्पद, दुष्काय व

निदासद असून या बद्दल लोकांकडून किती वार्ड आरोग्य सुखावर होतील याचा थोडा तरी विचार केलात काय ?

सुश्रधार - जे पक्षा, समाजवादीय प्रयोग करून राज्यविषयाचा माझा विचार दिसतो असे भविष्य कां येतलं ? मी नर या नाटकातील सुश्रधार आहे.

अंकशराव - दीक, सुश्रधार महाराज, तुम्ही जागृत दिव्य लक्षणार झणावयाचे मग ! अहो, तुम्हाकर माझा विशेष सौम्य, तुम्ही माझे पसम झेही ये तुमचे बडल मला विशेष आदर लक्षणस पयची काळजी काळमावयाची ये वाचनगदी हे असा प्रकारचे चाळे नकरण्याबद्दल तुम्हास भांगण्याचे पुष्कळ वेळां मनांत आले, तथापि आजपर्यंत मी तिकडे विशेष लक्ष दिले नव्हते, तुम्हा गृह अडांत, मग नाटकासारख्या वार्ड अंदाकडे लक्ष लावतां वावहल राहून राहून खेद उत्पन्न होतो, आजपर्यंत मिठांघोलेची कीर्ति मज न्याम झालेला याचा कांही विचार करा, उभा लोक मलाहि तुमचे संगतीमूळे नाचें देवू लागतील, नला, वी सोडून हा नाद, को ! विचार नाही लक्षांत येत ? बस ! पुढे ! अनां तुम्ही हा नाद सोडीपर्यंत मला तुमचा स्पर्कहि नको.

(जाऊ लागतो.)

सुश्रधार - (त्यास धरून) नाटकासंबंधाने तुमचे असे वाणेरेडे उश्वा निधानेत ही पाय आश्चर्याची गोष्ट लोच, माझी अशी पक्षा लावी आहे की, वावहल तुम्ही ज्या संकल्पाने, धात पगाने ये सदस्यद्वैकबुद्धि जाशत देखून विचार केलात मग तुमचे मन आपोआप बदलेल, समणुकांच्या भासायची नाटक हे आज काळ मुख्य स्थान मानले जाते, त्यामुळे लोकांचे मनोरंजन होते, लोकांचां...

ज्या ज्या हाणून गोष्टी असतील, जे जे मार्ग असतील ते ते सर्व लोकांत अवश्य प्रचलित झालेले पाहिजेत, पण सधे करितांना स्वातंत्र्यासून मनावर किंवा शिरावर कांहीं बाईट परिणाम माघ होण्या सारखे आहेत की काय याबद्दल स्वयंदारी ठेवावी, मन हें अति चंचल आहे, फार अस्थिर आहे, मृदू आहे व अति नीचरी आहे; त्यास विक्रामपण मुळीच देनां कामा नये. विक्रामपणां खासल्या कर्मगुणी काढल्या नाहींत तर मनाची प्रवृत्ति दुर्गुणाकडे होणारच--

शेकरराव—तुम्ही हाणतां व्याघ्रमाणें मनाची स्थिति व घसें असतील, परंतु नाटक पाहण्याशी याचा संबंध कसा जुळतो हें माघ समजत नाहीं. नाटक करणें व पाहणें यापासून मुहाळा तो काय कायदा ?

सूत्रधार—कायदा काय व्हात आहे !

पद्य (चाल- उद्यां पद्य जाते.)

गडया बहुत आहे ॥ मनरंजन कीं ते राहे ॥ धृ० ॥
मन भारी हें चंचल आहे ॥ तेंसं अस्थिर बहु नीचहि हें ॥
दुर्गुणी न तें होण्या या हें ॥ महीपव आहे ॥
जति भाषाकचिही राहे ॥ १ ॥

शेकरराव—मनुष्यमात्रांची जात्याच धांव अगर नैसर्गिक धर्म किंवा स्वभाव द्यावा तेहमी दुसऱ्यांचे अनुकरण करणे हा होय; मग जे प्रयोग, जे हावभाव, जें आचरण अति-अस्वीकरीनें ग्राह्यीवर दाखविसें जातें त्याचा परिणाम लोकांचे मनावर होऊन लमावाचे पदरांत अनीति दाखव्याचा दोष त्याचें अर्थ नाटककर्त्यावर नाहीं काय ?

अंक १ का.

सूत्रधार-तुम्ही सगंवर विचारलेन. मी कबूल करितों की, लहान वयात मन हे कोवळें असतें त्यामुळे त्यावर जो प्रथमतः ठसा उमटतो तो दृढ होऊन बहुधा कायमचाच होतो. सर्व अश्लील प्रयोग तरुण मंडळींत सर्वथा त्याज्य होत. आपल्यांत चांगली नाटके नाहींत असा तुमचा समज आहे काय ? माझ्या मते तर लोकांत अभिराज उत्पन्न होण्यास, हर एकामें आपल्या कर्तव्याची दिशा समजण्यास, आपल्या प्राचीन स्थितीचें ज्ञान होण्यास, व त्याच प्रमाणें आपल्या पूर्वकांमिळून पूर्वजांचीं कृत्ये समजावमोग दृग्गोचर होण्यास उत्तम उत्तम नाटकांचे प्रयोग अवलोकन करणें या पेशां दुमगें चांगलें साधन कचितच सांपडेल.

श्रीकरराव-काय ! तुम्ही झगतां असे आहे, तर मग आपलेहि नाटक अशाच प्रकारचें असेल नाहीं बरें !

सूत्रधार-आज काल कोणत्याही ठिकाणीं पहा, नाटका संबंधानें लोकमन अनकुलमें दिमत आहे. झणून माझा व तुमचा मागे त्या चिघ्या संबंधानें संवाद सौम्य नोन विषय नाटक रुपानें रंग भूमीवर कसून दाखविला असतां ह्या साधनांपेक्षां यत्नेच लोकांच्या मनावर जास्त लोकर ठसा उमटेल, असे वाटल्या वरून माघव विषय नांवाचें नूतन नाटक करून दाखविण्याचें मनांत आणिलें आहे.

श्रीकरराव-एकूण जनहितासाठीं लोकप्रवादाची पकी न ठेवण्याची, हर प्रयत्नांनीं सद्गुण्याची व स्वतः जीव सोडण्याची आपली उक्कट इच्छा पाहून मनाला बहुत समाधान वाटते, हा फाट परंपरा ज्ञान देऊन आपला वेळ मी स्वर्ग जाताना वा बंदीत वाईट काढते.

माधव-विजय काव्य.

सुत्रधार—एक महान् प्रधाना निकाल लागला तेव्हा
पांत येऊ गेल्या बद्दल वाईट वाटेप्याने कारण नाही.

शंकराचार्य—टीक आहे, माझीच कर्तव्य तुम्हास मदत
करणे आहे, जेव्हा आपल्या उपासान त्याग. (जाणून.)

प्रवेश २ रा.

(स्थळ-माधवरावाचा बाडा.)

माधवराव

पद (चाल-प्रभु मज छंद तुझाचि.)

अहाहा! हाय असे प्रिय नात ॥ १० ॥ ज्ञानासून जें आपण
विधिलें ॥ परि बांया हें अत ॥ प्रजा पाळिली सकलहि प्रेमो॥
नीति धरुनि हृदयांत ॥ नाना संस्था स्थापन करुनी ॥ की-
र्ति वरिलि अगतां ॥ गमनें मजला दुर्दैवानें ॥ जाणुन
विलया नात ॥ ११

लोकतां ! तुमचे सौम्याचे दिवस बाबासाहेबांबरोबरच
गेल, त्यांचा मान आपणासाहेबांकडून न्याय, नीति व
प्रजापालन कितपत वांगटे होणार आहे हे दिसतच आहे, कारण—

पद (चाल-धर्तुन उपवना.)

दुःसंगति नच कधीही बरवी जगति कलित योग ॥ हीनते-
ला पावडून परि दीन करित झूरा ॥ १२ ॥ असून्य गतास्परी
जाहल्यावरी मत्कुळाचा ॥ दुर्भंग होउनी कोतिहीन तो
होण असे साचा ॥ काक संगमी हंस बैसतां नाजचि दुर्भी-
ना ॥ होत मजनी दुःसंगतिने मजनी साचा ॥ १३

हा मत्वंधु कधी तरि दुःसंगति सोडिल ॥ त्या वाढवडीलां हर्ष
 कधी जोडिल ॥ या दुष्कांतीने केव्हां तरि तोडिल ॥
 प्रेसी चिंता जालिल माझ्या स्वचिंताचि हृदयांतरा ॥ काय
 करूं मी काही मुचेना झालों मी बावरा ॥ १ ॥

कालवक्राच्या भयंकर फण्यांत कुंद्याने आमचा देश
 सोपडून अनावृष्टीमुळे सर्वत्र ओंफोश माजला आहे ! त्याचे
 कसे हाल हाल चालले आहेत ! असाभदशमुळे गोगरीबांच्या
 हाविगांचे कंठ सोपळे वनले आहेत व प्रत्यक्षा त्या मुळे किती
 तरी दुर्दैवी प्राणी पडापट प्राण सोडीत आहेत. त्यांनी अशी
 दैन्यावस्था स्वतः डोक्यांनी पाहणे अति खेदजनक होय.
 अशा वेळां त्यांना मदत करणे एकीकडेच राहिले. उलट
 त्यांची क्वार्हा न ठेवतां आमच्या पराक्रमाना अमल दान
 बुवल्या प्रजेवर वमविण्यासाठी, स्वतःचे सर्व मनोरथ
 त्याच होण्यासाठी, स्वतःचा तळिरास गार करण्यासाठी,
 स्वतःची मुमर्दा पोरपूर्ण भरण्यासाठी, ईश्वरनिमित्त घस्व
 खणजे गवन. कंद. मुठे, हां देवीला निवळ पोटाची त्यांचे भ-
 रण्यासाठी मेकत आपल्याला मनाई करून आपणारांपासून
 आम्हां कर वगळ करीत आहां हा किती तरी अधमपणा होय.
 हा सर्व दुष्ट कुत्यांस व अंदाधुंदीच्या नाझाज्यास कारण
 होण म्हणाल तर तो दुष्ट नागेरागाच होय-रात्रे व प्रजा यांचे
 नेत्रांनी प्रीतीचा पूर वाहत असला पाहिजे, प्रेम म्हणजे जी
 काय वस्तु आहे ती उभयतांनी आपल्या कुलीनी निदोषनास
 सारिली पाहिजे. राजा-भट्टा सणजे आपल्या मत्तापित्या-
 प्रमाणेच प्रजेला वाटला पाहिजे. उलटपक्षां असे वाटण्यास
 राजाचे वतन अगेंत दूध व रिचाराणील राहिले पाहिजे.
 राजा राजा म्हणून घेण्यास कोण ते कसे मान्य होणार, ते घा-

पद (बाल-संवा, प्रबंध.)

भूपती कोणते पितृसम वाटती ॥ धृ० ॥ आत्मभावे प्रजा
पाशिताती ॥ सेकटी पाहुनी प्रेमजल मिश्रिती ॥ रक्षिती
मुमजुनी भेद विभी ॥ १ ॥ पिता पुत्र नाते सदा मासकीती ॥
कष्टिजन पाहुनी तुष्टकीती ॥ २ ॥

त्या दृष्ट, नीच य ह्यामजोर नागेशाच्या मंगलीने केव्हा चार
सहस्राने आमच्या भाण्यामहिषांच्या चिन्ताचा, शरीराचा न-
अज्ञा किती स्वर्गाचा झाला आहे वगून मागे ? नागेशाचा
झणजे राक्षस, निवळ करून काळः असले लोक झणजे
दुमन्यास हात असलेले दुःस्व पाहुन आनंद मानणारे, दुम-
न्यांच्या अवजारावर हे आपली उच्चनी समजणारे, दुमन्यांचे
पैशावर आपला एक सांगणारे, स्वतःच वैभवाचे उच्चतम
शिखरावर आपल्याच्या निच हस्तेमुळे दुमन्यास अति खोल
अशा दुःस्वसय मागतात लोटागारे आहेत, गरीब विद्याचा
मुर्ग्यांचा वारले झणजे नागराज जशी आपली हकाची सदेने
समजतात तद्वत्च हा लोकांचे वर्तन. अन्योन नीच व पशुतुल्य
असले, या बद्दल दादांस सामील झटले तर, माझा अगदी नाहल्यज;
भाजपर्यंत या बद्दल बरेच वेळ चर्चा केली, पण कुकट;
राजगीकडे माझी नजर आहे ती पर्यंत नेथील स्थिति
नाट आहे व राहिल ही, पण जर का राजकीने माझे विषय
आणामहिषांकडे स्वयं कांगवा आरंभिला तर सध्याच्या
स्थितीवरून पाहिले असता ते त्यांचे एकपात्र हे स्पष्ट.
मग त्या बांधलेल्या पाण्यास उपलब्धता ती कितीमा वेळ
सांगणार ? काही नाही तरी माझ्या भंडारातून काढून
बहुल झालेल्या-मधे-बुलमाने काढलेल्या पैशांपैकी निदान
तीस हजारची एकदा त्याने आपले बरी सांख्यिकी जमली

पण अशी स्थिति कालान्तर किती दिवस; तात्पर्य--चोहो वाजते विचार करितां पुढे उद्भवणारे भयंकर परिणाम डोळ्यां समोर चित्राप्रमाणे उभे राहून कांहीं वेळ सुचेलाने होतं. मी म्हणतो येथून निघून जावं म्हणजे ही अपकीर्ति तरी ऐकण्यास नको पण जर मी--

पद्य (पाल-नच सुंदरि करि कोपा.)

मेमा मला ठरवीतां ॥ योग्य असे कां मज तो ॥
राया मोडुनि जाण्याधाही निश्चय जरि करितां ॥ धृ० ॥
मजविण त्या काय गति ॥ वेतें हे बहु चिन्तां ॥
लोकानें भावकनी ॥ धीर धरीतां ममनीं ॥
बंधें तिक मुक्त ना ॥ मोडुनि जरि मी जातों ॥ १ ॥

तेव्हा माझ्या मार्गे दोन भाउवडेही आण्णासाहेबांच्या बंधू चांगल्या तऱ्हेनें निभावतील असें दिसत नाही. मीच झणून आजवर लोकांस ममजातून धरिलें आहे. यदा कदात्रिद ही धातू प्रजेनें वरिष्ठापयत नेऊन धडकाविली तर तेव्हांच यांची उच्चलवावडी होईल. आजपर्यंत सरकारकृपेनें सिक- धिलेला मान, मोठेपणा व कीर्ति ही जव आम्हां समाविष्टी तर नुशिल्यांचे पोटी जन्म घेऊन आमचा उपयोग हाच व्हावा काय ? झणून या वेळां न जाणें हेंच श्रेयस्कर होणार आहे. आम्हां आपले तेंटे आपसांत न मिडीवले तर पशुंन व आमच्यांत अंतर नें काय ? आण्णासाहेब हे चांगले शिकलेले आहेत पण त्यांना नागेश्वराचानें अतिच मोडून टाकिलें आहे. स्वतः आपण आणि प्रजा यांसचें परस्परार्थां संबंध आणि अधिकार कसे असावेत तारी मद्रासाचे प्रश्नांचा यशाच मार्ग त्यांस अगम्य आहे, असें म्हणणें भासत पडतें, असे. एक पद्य संमून राहू--वाचक भक्तां, (जालो)

प्रवेश ३ रा.

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

(स्थल-संगेसगवान् वाडा.)

नागेशराव—

पद (चाल-नागेशरावनी भूपतिवरती.)

स्वस्त्युति माझी अकल्य सर्वहि त्या विजयभीतें ॥ मिळवु
पाहतां परिसज दुर्घट बहुतचि कीं गमतें ॥ १० ॥ भल-
भलतीं तां कृत्यें साहस केलीं बहु हातें ॥ युक्ति गोजुनी
मिःसंगय हां मिळविता सी यश तें ॥ १ ॥

हेरा कृपेनें तर स्वर्गच, पण माझ्या अनाद बुद्धिकीसन्धाने,
उद्योगाने, साहसाने व फसवेगिरीच्या कलाने पुण्याने हा वेळ
पर्यंत गर्व गोष्टी उत्तम जुळून येण्याचा संभव दिसत आले.
नाहीं तर हे राजेभी दुसऱ्यास कां दाद देणार होते. स्वतःच
हेतू साधण्यासाठीं वाटेत त्या वाता टाकल्या, हरीं नितकी
उलाढाल केली, असल अपमानाने शेंकडो जणांची मनें कणवून
सोडलीं. निकषोमी लोकांवर, अलक्षणी मनविणान्यांस, अलक्ष
व भर्मावाय स्वात्म्यास अर्जवात राजा देखीकरी, राज्यांतून
निरुपयोगी तमाम उद्योगाळा व कलाभुवनें बंद करून
स्वर्गाच्या वावी करी केल्या, रिक्तामंडकळा मरदार लोकांस
चार्द अमलेश्या नेमणुका बंद पाडल्या, दुष्काळामुळे
अक्षय दालच्या लोकांकडून कामे बरोबर होत नसल्यानें
तीं बंद करविली, बंदा नारीक जाल्यामुळे संभ्रमांतील
इतर वस्तू वावीमध्ये पडणारी नूट जंगलांतून फिरकोळ
पडायोवर कर असतून भरून काढण्याची सुरवात केली;
अशा रीतीनें स्वतःची पैश्या वाचतात येत साधण्यासाठीं

बाहेर तशा सखा दिव्या, नील कम केली; माई माई ती
 कारधाने अण्णासाहेबांचे गळी उत्तगवली; मर्बाची तोडे बंद
 करून रवनःचा अंमल अव्याहत लावले केले; तस्य आगमांत
 लासो रुपयांचा फळा उडून स्वतःचें तुमडी परिपूर्ण मरली
 व आजपर्यंत जैन व कमणूकडी मनमोक साधली, शंकरावा-
 लीधराने आण्णासाहेबांचे मन कळवित करून त्यांचा अय-
 मान करावा व त्यांस वंगवागंत येण्यास सक मनाई कोणत्या
 उपायाने होईल याचा मी आज किती तरी दिवस विचार
 करीत आहे. त्याच प्रमाणे माधवराव प्रत्यक्ष आण्णासाहेबांचे
 बंधु यांनीहि व्यवस्था करणे भाग आहे, माझी सर्व कारधाने
 तुज्जान पाव पडल्यास हे कार्य जितके अधिक लवकर घडून
 येईल तितके चांगले होणार आहे, तेही पके विवेक व धूर्त
 आहेत. माई तर मी त्यांस केव्हाच लांब पेंकले असतं,
 व्यास स्थानच्युत कव्याचा माझा बेट आज मी पार पाह-
 णार; मग माझी त्यांचा दिमाग कितीतरी कमाम उत्त-
 रीत ना. या भाक्या युक्तीबद्दल व शास्त्राप्रमाणबद्दल त्यांचे
 हेतूबद्दल माझी तारीफ करावी लागेल. असो, मूर्ते याची
 विचार नको. काल उरविल्याप्रमाणे वामनराव यांनी सर्व
 व्यवस्था केलीच असेल, तेव्हा आज शंकरराव व माधवराव
 यांस फजित करून घरी यमावले झणजे मग या संस्थानचा
 मुख्य कारभार कोण ? अर्थात या योग्य कायदे आम्हीच.
 कारभारी झाल्यानंतर सर्व अधिकार हातांत घेतील, सत्ता
 वेईल, कीर्ति मिळेल, बचक येईल व मज्जाव कोठेच उरणाई
 माई. मग त्या सुंदरीवर पार दिवसांपासून माझे मन आहे व
 जिव्या माई आजपर्यंत इच्छा धरून हे सर्व उद्योग सदा-
 र्थी, मरून व मरून कसे केले तसे वारीलीत ना.

मध्यां मिलण्यास हक्क नाहीं. युक्तिप्रयुक्तानि आपली मजिवा
नूम करून घेण्याचे प्रयत्नास लागूं. आज हाच दिवस दिसा-
वयान मजला काढ काढ करवें लागलें आहे हें माझे
मलाच माहित !

पद (चाल-सर्तात साठीं बरचेवर कां.)

पावुनि परिचय मंगति पडली वनलों भटकन राव कसा।
अबाद माझी बुद्धि स्वयुनी झालीं विजयी सिद्ध जसा॥धृ०॥
सहा ठरवुनि त्यांच्या नांवें केला गिला अचुक कसा ॥
पदव्युत्तही करुनी त्यांना वनलों चैनी अगिज असा ॥
॥ चाल ॥ हाईन मी सुखी स्वरा गगनितलां ॥
धन्य मजसी नारीनर झणतील मनांत ॥ त्या कार्याचा
झुल रावाचा व्याध जाहलों निश्चितसा ॥ १ ॥

चालांतर भगोदर निकडेसच जावें. (जातां.)

प्रवेश ४ वा.

(स्वक-दरबार हांत.)

आज्जासाहेब--संकरराव, जरा घेतानें बोलो. माझा कारभार
पाहणारा मी स्वकीय वसलों आहे; तुम्हांस व्यास बोलण्याची
अकर नाही. तुम्ही झाले हातांत, पुने नोकर आहांत, झणून
आजवर रजा दिली नाही. सांगितलेले काम करावे व पगार
लावा, ते करण्याचे सांगून गिकाम्या उघाटेवीची काय गरज ?
संस्थानांतलें प्रजेस कां झणून तुम्ही बिनाकारण बाल देहांत;
बऱ्याच लकरी तुम्हावरिच मजकडे आल्या आहेत. तेव्हां या
बंदुका विचार करून केलाच पाहिजे. त्याच प्रमाणें माधवग-
वाच्या पोरनेभावाबुळे त्याचकडून निष्काळजीपणाचा
निषर्गाचा व उग्रमन्याचा प्रकार बरेचसा पडून गेलो. हें

हे पाहुन धास्ती वाटते.

शंकर०-महाराज, जेणे विचारास पांढरा मिळालेला आहे, स्वयंस्वीकृत्याचा निर्णय नाही, प्रामाणिकपणाचा चाड नाही, सत्याचा अभय असतो, हांजी हांजीचें प्रस्थ माजलेले आहे, अशा टिकणी माझीहि राहण्याची इच्छा नाही. मी दुष्काळ-प्रस्तास मदत केली, धान्य वाटले, त्यांचेसाठी कामे काढिली हीच जर माझे हातून चूक झाली असे समजत असाल, तर इत्थान नाही. विचार करा की, इल्लीं आपण कामे बंद करून लोकांची मदत काढून घेतलीत, पण अक्षामुळे उपासमार होऊन ते यमसदनीं गेल्यानंतर आपण राज्य तरी कोणावर करणार ? प्रजा आहे म्हणूनच राजाचा मान आहे, प्रजा नाही तर राजा कोणाच नाही. आपण व्यर्थ मतलबी लोकांचे नादाने आपले जपकीर्तीस कारण करून घेत आहांत, आपलेजवळ पैसा आहे व अधिकार आहे, तो पर्यंतच हे लोक चैन मारण्यास तयार राहतील, पण प्रसंगी यांपैकी कोणीही उपयोगी पडणार नाही.

•आण्यासा०-सर्व गोष्टींचा विचार करूनच मी करीत आहे. तुमचेकडील सर्व काम नागेशरावने स्वाधीन करा. ही जैस्वीम शिरावर संभाळण्यास काहीं जास्त अकल लागत असते, समजलांत ? वामनराव, तुम्हीही माधवाजवळील सर्व कागदपत्र पाहून करा बाकी वसूल.

शंकर०-स्वार्थसाधू, उवाड व मूर्ख मनुष्याच्या बचनाने मंदबुद्धी ठेवून आपण मला दोरी दरबिलेत, हे फार गैर आहे. अहो, नागेशराव सारख्या भ्रष्ट भादणी, स्वार्थसाधू व निंदक गृहस्थाचे हातीं कारभार देण्यापेक्षा, एखाद्या अशानींच को होईना-पण विश्वासू मनुष्याचे हातांत दिल्या नुरी ठीक होईल. जरी, नगेशराव म्हणजे-

(हिंदी)

दुष्ट बुद्धीचा तोचि असे नीच ॥
 तुझा लाविल तो अंति काळजीच ॥
 नीति मार्गानें प्रजा ही पहावी ॥
 हीच काया त्या कीर्तिसी बहावी ॥

क्षपून क्षणतो, अक्षुण विचार करा; जमि म्हा. मी तर आतां
 पालकीच, आपणापुढें बोलण्याचा जरी भासा अधिकार नाही,
 तथापि महाराज—

(हिंदी)

असल्याची ती मजमि असे खीड ॥
 क्षणुनि कथितो ती स्पष्ट त्यजुनि भीड ॥
 दुष्ट संगति ही फार पहा नाही ॥
 सोडि त्याला सन्मार्ग सदा जोडी ॥

योग्य असेल नेच मी सांगणार, (निघून जातो.)

माधवराव-आतांचा हा शंकरराव संवधानें घडलेला
 प्रकार गैर नव्हे काय आपणामाहेच ? तुम्हा इमानी कारभार्यास
 त्याचे उत्तर बयांत असा प्रसंग यावा ना ? त्यांचा भोटासा दोष
 असेल्लें मला नाही वाटत. मजसंवधानें क्षणाल, तर मी आपल्या
 आशेबाहेर नाही. पण मी जें जें करीत आहे तें तें विचारानें,
 न्यायानें, सर्वोदने व बळील बाबसाहेच यांहीं वाकून ठेवलेल्या
 जुन्या धर्माकाटीप्रमाणें करीत आहे. यंदा नापीक सात्यामुळे
 लज्जाबद्दल कुळांय सत्ती केली नाही. त्यांचेकडील आपला
 पैसा बुटणार का आहे ? यंदा नाही तर पुढें असल होईलच !
 आज जर त्यांचे "जबल एकवेळपुढेंहि धाव्य लाव्यास असेल

किंच नाही याची शंका आहे, तर त्यांनी बसूल तरी कशाचे
आधारावर द्यावा ? कुलमात्रांनी जीववस्तू मोडून देतील, नाही
असे नाही; परंतु ज्यांचे जिवावर आपण एवढी चैन भोगतो,

य उदार बुद्धि न ठेवणे लाजिस्वाये नाही का होणार ?
अहो, जर आपण—

पद् (चाल-नाही सुभद्रा०)

वृष्णाळांनुनि, प्राण प्रजेचे, वांचविले आतां ॥

सम्राज समजा, येई निघोनी, निःसंशय हातां ॥ भृ० ॥

संकष्टि त्याच्या, प्रेमदृष्टि ती, ठेवि सदा इंदुची ॥

बंधुभेष्टा, स्वकर्म आहे, पडणें उपयोगी ॥

कीर्ती तुमची, या न्यायानें, होइल जी गाजी ॥

कल्पांतानें, शिणलें बहु हो, काय गर्ती आतां ॥ १ ॥

आण्णा०-आपल्याप्रमाणे दुसरीकडे नाफीक झाले नाही
काय ? आपणच कुळांचे काय कर्म घेतलें आहे ? आपला पैसा
बसूल करण्याचें तुझे काम होतें. वामनराय यांस दिलेला हुकूम
भंगही बरोबर आहे. वामनराय ! मावसा जखलील सर्व कागद
पत्रांच्या पाहून. चला जा.

माध०-आपण विचार करीत नाही त्यास काय हाणणार ?
अभिंतांस सर्व काही सोभतें व अधिकाराचे जोगवर सर्व काही
पडून येतें असा असलेला भ्रम जरा दूर करा. माझे आणखी
आपणांस ज्ञान हाजील्याणाचे वाटणार आहे, पण ते काम
करणे तें नीरस अनुसरून, मत्स्यास स्मरून, अधिकाराम जाणून
व योग्यायोग्य विचार करूनच करा. हतके मागून सी आपली
रक्षा घेती. (माधवराय व वामनराय जातात)

आण्णा०—कां नागेशराव ! झालेंना तुमच्या मनाप्रमाणें ?

नागेश०—(स्वगत) माझी इच्छा झणजे झालें हें कांहींच नाही. (उचड) आपली कृपा झाल्यावर सर्व कांहीं होणार आहे.

आण्णा०—तें असो, पण आतां रात्र बरीच झाल्यामुळे झोंपेची वेळ टळून गेली आहे, तर कांहीं करमणूक आणाल तर बहार उडेल, नाही बरें ?

नागेश०—या शांत वेळीं कर्मणुक्तीसाठीं एखादें नाजूकच भाणूस पाहिजे, येथील बहुतेक ठळक ठळक पात्रे तावडीतून गेली आहेत. नाही झणावयास एक राहिलें आहे, पण तें माहत् प्रयासाचें-बहुतेक असाध्यच—

आण्णा०—तें कांहीं भी ऐकत नाही. तुमच्या झणण्याप्रमाणें सर्व व्यवस्था आतां केली आहे. काल कटुल केल्याप्रमाणें वेऊन वाच. तिला पाहिल्यापासून मला तर अगें झालें आहे कां—

पद (चाल—झाली ज्याची०)

गजगामिनि ती सुंदर वदना ॥

समिप्त सुखि हो किति सृगनवना ॥ ५० ॥

प्रथम वेस्त्रियापासुनि नयनीं ॥

होई कीं वक्ष ध्यास मन्मना ॥ १ ॥

काहिं सुचेना मज दिन रजनीं ॥

अंध मि झालों कांहीं रुचेना ॥ २ ॥

आणि तेव्हांपासून तर विशा मला—

पद (चाल—गात्रितां मला कां नाथा.)

होय कीं वक्ष सखी अबला ॥ जाक्री ॥ बिता ॥

हृदयीं ॥ मजकर ॥ ५० ॥ कांहीं विलेना ॥

सोप मिळेली ॥ कपटाच्या कसं कुतिला ॥ १ ॥

निरास होतो वाटे मजला ॥ जिव मम बहु भ्रमला ॥ २ ॥

नागे०—तो आपणास बस बहावी, झपून मी आपली बाटेल तितकी खटपट केली पण व्यर्थ; तथापि आपण निरास होण्याचे कारण नाही. हर प्रयत्नांनी आपली कार्यसिद्धि होईल असे करीत. दुसरे चार दिवसांपासून एक मुख्य पात्रक घाह्यांत आले आहे. गाण्यांत तर प्रविणता बरीच आहे झणतात. आपण तिजला पाहण्याबरोबरच चालेचाल स्वप्न दाऊन जाल. देण्याबद्दल तिजला सूचना पाठविली असून इतक्यांत येईलही. सुंदर पण सुंदर कांही विचारूनच नका. सुचवून देण्यांत, पैसा मात्र घेतानेच काढा हो; नाहीतर सुटाल आपले देतच. आपणास अशावेळीं सुमार राहत नाही झणून सुचविले.

(बारांगनेम खाली आलेली पाहून)

आपणा०—नमोस्तुत ! आज स्वप्न कयाल केसात बुवा. चाली झणवें काम; जा आण तिला तर.

नागे०—ठाक आहे. (उठून, बारांगने जवळ खाली जाऊन तिला झणतो.) मी आपल्या स्वतःच्या शिफारशीने तुम्हा सोप लाडली आहे, तर ठरल्याप्रमाणे प्राप्तीतील निम्म मला मिळाले पाहिजेत, समजलीस !

बारांग०—(एकीकडे) मेझ्याच्या नाचण्यास कांहीतरी सीमा आहे का ! (उघड) निवळ असेच नका कर; चवपा हिस्सा घ्या.

नागे०—ते मी कांहीएक ऐकणार नाही, पन्नास पर्यंत देवाविले तर चौघाई आणि बर देवाविले तर निम्मच घेईन. बल अशी बर. (तिला बर घेऊन जातो.) हा चालू दे.

बारांगना-

पद्य (चाल-रुचती कां०)

जगतीं या योग्य नासी, लख किती वीसती ॥
 शीनांची सोय जे हो प्रेमानें ठेविली ॥
 गौरव हा करिति मोठा झणुनी ते वर्णिली ॥
 तेजुनिवा राहु बाटे सेवाया मूर्ति ती ॥ १ ॥

नागे०-बाहवा ! स्वरी गोष्ट,

बारांगना-

पद्य (चाल-आवो आवो रंगला.)

तुझा ईश करो जगति भाग्यशाली ॥
 जगांतरी विसल सुयश असो नित्य शाली ॥ ४० ॥
 नसे वीर तुझावीण सत्य अंतराली ॥
 शांत, दांत, कांत प्रिया हीन दीन वाली ॥ ४१ ॥
 दिनय धरुनि अनय त्यजुनि कीर्ति प्रतिपाली ॥
 रुचिर प्रचुर भरि हरि पथ संग सौख्य चाली ॥ ४२ ॥

आण्णा०-हजला काय देऊ आणि काय नको पाच विज्ञा-
 रांत मी पडलों आहे, नागेशाश्व पाच, पण एक पाच आहे !

नागेश०-(एकीकडे) माहेन तर हला पाहुन लूप झालेले
 आहेत व मज्जी तर विशेषच दिमन आहे; मग आपलें तरी
 चुकमान कां करून घ्या. होईना कां उद्यांच सर्व निकाल ! (उघड)
 देऊन दाका एकदर चारघां, मी व्यवस्था करविलों.

आण्णा०-बरे आहे पाच.

बारांगना—

पद (चाल-नृपाल कोप०)

बहुत लोकमान्य जाहला तुझी ॥
धन्य झणुनि चेत हो सरोसरी ॥
आचपीट आमुचेंहि तूच शोभवी ॥
अहा ॥ प्रिया ॥ सुकोमला ॥ प्रजा
ही वाली ॥ सद्य होउनी ॥ १ ॥

[पददा पडतो व सर्वे जानात.]

अंक १ ला समाप्त.

अंक दुसरा.

प्रवेश पहिला.

(स्वच्छ-वर्गाच्या.)

माधवराव-बहावा, काय ही घोभा-

पद (संपा.)

किती रम्य आराम वाटे मनासीं ॥

शोभती संकल वृक्ष ते सत्यवासी ॥ ४० ॥

पुष्प वृक्षावरी भ्रमर हे हिंडती ॥

त्यांतुनी मधु मधू मेवण्यासीं ॥ १ ॥

आम्र वृक्षावरी कोकिला रव करी ॥

शांतवाया मना पीडिल्यासीं ॥ २ ॥

तडागाभ्यंतरीं पक्षिराण पोहली ॥

गमत तो हर्ष या मन्मनासीं ॥ ३ ॥

हे रहा वल्लवंतरावजी ! याच तलावाचे कांठी आपण बसू या.

कारण एकीकडे असल्याने आपणास कोणत्याही कर्ण मित्रा-

च्यानी भीति राळवण्याचे कारण नाहीं.

वल्लवंतराव-दुसरे, या ठिकाणी कर्मणूकहि चांगली होण्या-
सारली आहे.माधव०-तेही खरे, पण मज स्वस्थ अवैल तेव्हांना ह्या सर्व
जोडी कुचपार !

बळवंत०—आपले मन ते अस्वस्थ कां ? आपणा मारल्यास ती काळजी कशाची अगणार ! सांगण्यासारखे असल्यास कुठेल तर होतां होईल ती निवारण करण्याचा प्रयत्न करण्यांत कसूर करणार नाहीं.

माधव०—माटिकार्षी येण्याची आपणास जी तसदी दिली ती याच साठी. शंकरराव य मी मिळून दोघांनाही वाण्यांतील व त्याचप्रमाणे दरबारांतीलही कारभारांत न पडण्याबद्दल सक्त ताकीद झाली आहे. त्या पाजी नागेशरावाचे संगतीनें आमचे आण्णासाहेबांनीं बाटेन तसें वागण्यास सुरवात केली आहे. शंकररावावर दोषारोप, ते कुळास प्राप्त देवान असा आहे; पण तो व्यर्थ असल्याचें सर्वभूतच आहे. काष्ठा रोप काय झणाल तर, लोकांचे दीनावस्थेकडे पाहून मी येदा बाकीबद्दल सक्ती केली नाहीं हा होय. इल्लीं शंकररावांनीं ठगविण्यास मर्या मोटीस फांटा मिळालेला आहे. दुष्काळसंबंधी निघालेली कामे येद पाडलीं आहेत; लोकरोपयोगी संस्था पार धुळीस मिळविण्या; जंगलीहें प्रजेस बंद केलें, तेंही असो. पण आतां तर काय दैतकन्यांचीं अत्यंत आवडतीं जमीन—“जी निवळ त्यांचा आधार” ती देखील त्यांस दैतसाऱ्यासाठीं गहाण अगर विक्री आकांक्षी लागेल, असा नवीन मुद्दालेल्या हुकुमावरून रंग दिमत आहे. नवीन कारभारी मारा घसूल करताहेत ती आमची तिजोरी भरण्या करितां नाहीच, तर स्वतःच्या चिनीसाठीं, स्वतःच्या ऐवआश्रयामासाठीं व मानाविषय दुष्कृत्यांसाठीं पैसा उपचळण्यास मांघडेल वगैरे विचाराकरतांच आहे. शिव, शिव ! किती पाजीपणा हा ! पण अशा अन्यायानें व विश्रामघातानें मिळविलेल्या पैशाचा परिणाम कधीतरी चांगला होईल काय ! शिवाय त्या लुच्चाचे संगतीनें गांवांतील अमुदार ग्रहस्थांचे

कीर्तिम कालिमा लागण्याजोगे प्रकार आप्णालाहेबाकडून नित्य होत माहेत. ह्या व अशाच प्रकारच्या नित्य होत असलेल्या ज्ञासांनी लोकांचीं मने बिथरली आहेत. ह्याचा परिणाम ठीक होईलना दिसत नाही. झणून या सर्व गोष्टींचा विचार करितां माझ मलाच कांहीं सुचेनामें होतें व अद्याच प्रकारच्या नानाविध काळज्यांनीं—

पद् (चाल-नाहि मुभद्रा०)

सौख्य लेश मज नाही स्थितचि मित्रा हें ठावें ॥

नाना तरंग उठती हृदयीं तुज नच सांगावें ॥

परंतु मित्रा सांगणें—

एकवार वाटे कीं मजला स्थळ हें सोडावें ॥

किंवा तत्कल्याणास्तव मी वेष्टा मित्रवावें ॥

एकवार वाटे कीं अपुस्या दादा बोधावें ॥

ईश्वरध्यानीं मक्त होउनी मोक्षा साधावें ॥

किंवा निष्कमय पदार्थ सेवुनि असु हे त्यागावें ॥

असेही माझ्या मनांत येतें, परंतु तमं करणें अगदीं निघ आहे. —
लेष्टां बळवतराव, अशा योर कुळांत अशा अपकीर्तीनें पुढें होणाऱ्या भावी परिणामाच्या दुःस्थितीमुळे माझे चित्त अगदीं व्यथ होऊन मला

पद् [चाल-गात्रिनी०]

नच गमे मला या जगतीं ॥

मित्रा ! वाटे ! हृदयीं ! स्नेही ॥ नच ० ॥ धृ० ॥

अमजाचिया दुराग्रहानें ॥

लय पावे सत्कीर्ती ॥ नच गमे ॥

नागेशाच्या दुःसंगतिने ॥

तन्मतिस्ती ये भ्रांती ॥ नच गमे ॥

बळवंत—खरेच, आजचे स्पष्टवक्त्यांचे जादापुरवणी अंकांन
 “अण्णासहिच इकडे लक्ष देतील काय ?” या सदराखाली
 आलेल्या लेख वाचन्यावर अशा प्रकारचा कांही पोंटाळा
 असावा अशाबद्दल माझी अटकळ होतीच. आपण तो लेख
 नीट वाचून पाहून त्या धोरणावर काय ते अण्णासहिचांस
 सांगावे असे मला वाटते. ते जागे होऊन चांगल्या रीतीने
 चालल्यास आपणांस आनंद आहे, पण दुर्दैवाने जे त्यांस योग्य
 बुद्धि नच सुजाली तर अगोदर लोकांचा मन वस्तू काही आहेत
 व वरून अशा मोक्याचे वेळीं शर्का वगळ करणे सक्तीने चाल-
 ल्यामुळे तीं जसत धुवध होण्याचा संभव आहे. त्याचा परिणाम
 असा होईल की, लोकांची ओरड-आपण जाऊ देणार नाही
 पण न जीणो-छत्रपती सरकारचे कानावर जाईल. सरकारास ही
 स्थिति किलकूल पसत न वाटून अण्णासहिचांचे हक्कास त्यामुळे
 धमच धका वसणार आहे. तेथीं वेळीच सावध राहण्याचा
 प्रयत्न करणे चांगले नव्हे काय ?

साधव—काय झणतां, स्पष्टवक्त्यांचे पुरवणीत मजकूर आहे ?
 मग विनायकराव एडिटिंग यांनी चांगलेच काम उचलिले झणा-
 वयाचे ! चला तर माहि ते वाचून पाहूतों व पुढील व्यवस्थेस
 लागतों.

(ज्ञात.)

DBA000002053MAR

प्रवेश २ रा.

(म्बल-मार्ग.)

नामेश्वराव (आनेदाने)—

पद् (सवाई)

प्रतिकूल मजला अमनिल त्यांना

पाडिन फांशि खराच तरी मी ॥

डाकूनि गप्पा भुलबुनि खाना

दक्षिम मीज खराच तरी मी ॥

साधुनि संधी घेरित तिजला

पुरविन हेतु खराच तरी मी ॥

मारुनि हल्ला उडविन पैसा

भोगिन भोग खराच तरी मी ॥ १ ॥

माझ्या ह्या मार्गात असलेल्या आडकाठ्या वाजूच्या तर केल्याचि. आतां पुढे मार्ग कमण्यास हरकत तर दिसत नाही. पण, मज जाणो कोणो दुष्टाने त्याच काठ्या पुढे मार्गावर आणूं नयेत, झणून त्या अजिबात नाहीशा करण्यास आपणाजवळ या वेळी हत्यार भ्रमते तर बरें होत. चला तर अगोदर त्याची व्यवस्था करूं व मंतर पुढे जाऊ. (गिळोमून एक कागद काढून दाखविती), हे पहा माझ्याजवळ कसे जांलम हत्यार आहे तें पण हतका वेळ खरोखरच मला ह्याची आठवण नव्हती. आतां निकाल केलाच झणून समजा. आतांशा पेशाची तर विडकल कामतयना नाही. थोडे थोडके झडते तरी गेल्यासार सहा माहिन्यांत तीस हजार रुपये तर काढले. याप्रमाणे

बोलबोलतां सर्व काढून एकदां का लाल दोन लाळांचा घनी झालीं हणजे मग कसाला राहणार आहे पत्कर येथे ! धरतोच उत्तरेचा मार्ग नी काय ! जसा इकडे जय मिळविता आहे तसा धरांताल उद्योगांत मिळाला हणजे मग कृत कृत्य मानण्यास मुळांच हरकत नाही. काल पहिल्या भेटीलाच कशी छाप ठेवून आलां. तर आणखी थोडकावेळ आण्णासाहेब घरी आले नसते, तर काही तरी बोलण्यास संधी मिळाली असती क्षम ! याई करून बुळगार नाही. सर्व कांही नेटाने-टापेंच घेतले पाहिजे. कायरे गुलामा, शंकऱ्या ! माझे समक्ष मी लबाड, दुर्म्य, पाजी, बदमास आहे झणून आण्णासाहेबा-जवळ सांगितलेस नाही ! ठीक आहे. याद रावून टेच बऱ्या-शमजी. माझ्याशी गांठ आहे. न ठार करीज तर नांवाचा दगोशाराय नव्हे ! गुलामांनो, धन, अधिकार आणि मोडेपणा चांचे लोभाने आण्णासाहेबाविरुद्ध सरळतां नाही ! बरे आहे आज मजजवळ दाखविण्यास हें पत्र, एक सयळ पुरावांच आहे. पहिले केशी, चांगले उत्तम गीतांने आण्णासाहेबांच्या उलट समजून करून देऊन तुमच्याच तेगक्या तुमच्या गळ्यांत अडकवितो त्या ही तुमची आपमनलपी कुनी कोणालाच समजत नाही, असे तुम्ही समजता होय ! तुमच्या सर्वघाने आतां मुळांच धास्ती उरली नाही, आणि आज तर काय झा (कित्यांचा बुडगा बाहेर काढून) हातांत आल्यामुळे—

पदे (चाल—या पैसाच्या दोंगापुढती)

आज सकल ही इच्छा भाग्री पूर्ण कराया

बळ हें आलें ॥ बळ हें आलें ॥

सर्वस्वी तें धन उधळुनीया ॥

चैन करिन मी आतां पहिले ॥
 मुरूप सुंदरी ॥ मदनमंजरी ॥
 मनरमणी ती ॥ करिन वक्ष स्वरी ॥ १ ॥

(जाने.)

प्रवेश ३ रा.

(स्वरा—बाबा.)

रमाबाई—हातके मासत रामावण्यास मुळीच नको. जर कुठे-बाहेर जावयाचं असेल तर माझ्याकडून आज्ञाकडी नारी, आपण खुद्दाल जालि, पण त्या बाहेर जाव्याला काही भीमा तरी पाहिजेतच मेली !

आण्णासाहेब—मी झपे नेहमी बाहेर जात असतो. आज फार तोंड सुटले आहे ? उगीच कोटि नागेमरायाबरोबर फिरायाम गेलों होतो, काही एकटा नव्हतां गेलों.

रमा—त्या मेल्या नाग्याचं नांव जरी तुस्तं कानावर पडलं तरी अंगाचा कसा संताप होऊन जातो ! आणि काय झणजे होत आहे कां, मी त्याच्या बरोबर फिरव्याम गेलों होतो ! मोठा संभावित की नाही तो ! हरामखोराने आमच्या घराचं वाटोळं करण्याची वेळ आणली आहे. कित्या देखील त्यांचेच हातांत ! हांकराब व भाऊजी यांस काढून लावलेत ! त्यांनीं आपले काही गुन्हे का केले आहेत ?

आण्णा—यस, पुष्कळ झाले, एक नव्हे इतके गुन्हे केले आहेत त्यांनी, समजलीन !

रमा—आपणच पहा का, मासं मुल्लदुःख आपल्यावर अवलंबून असल्यामुळे राहवत नाही. आपले गणपतराव आणि भाऊजी नेहमी क्षणतः असतात की, हक्कदच्याचदल पार काळजी वाढते, ते ऐकिल्यापासून मासं अंतःकरण किती धडधडून येतं. पण हे सांगून उपयोग काय ! आज दिवस कसा जाईल, उद्याचा कसा येईल अशा प्रकारच्या—

(चाल-भुजगप्रयात.)

बहु कल्पना येतां नाना तरंग ॥

असी दुःख होतां मती हो दुभंग ॥

विचारें अशा जाहले हीन पाहीं ॥

करूं काय आतां सुचेली जराही ॥ १ ॥

विषय येथे तर काय शंकरराव गेल्यापासून सर्व विश्राम नागे-
चारावावर टाकला आहे. त्याच्या एकेक गोष्टी ऐकिल्या क्षणभे-
दा मुल्लभावी व मज्जतनी आहेत वाढत नाही. आपणच कोण-
त्या शायकेचा गळा कापता येईल याचा विचार करीत केवळ
स्वतःच्या मुलाकडे लक्ष देऊन तो फिरत असतो. असं नसतं
तर आपल्यामागे फाल रात्रीच्या वेळीं तो येथे कां चपळपणा
करीत वसता ! माझा धान करावा असा त्याचे मनोर्ताळ हेतू
नव्हे काय ? मासं निधून सांगणं होच का, त्याला घरी
वेण्याचे अर्जाबात बंद केलं पाहिजे, मज्जर कृपा करू आणि
त्याला काढून टाका. नाहीतर एकाद्रे वेळीं अर्वाह जाण्याची
वेळ येईल, याचा विचार करू, वऱ्यावाहट दोन गोष्टी मुत्तवि-
स्वातदर—

पद (चाल-मज्जर कदनि काय मदनः)

कदनि कृपा नाभिबरी कोप नच करा ॥

कर जोहुनि विनति करी नीति हो धरा ॥

दुःसंगति सुखद नसे हृदयि या स्मरा ॥

दुःस्थिति ती होय पुढें आवरा स्मरा ॥

पूर्वजांसि अनुसरुनी कीर्तिसीं बरा ॥

दीर्घायु होउनिया दीनता हरा ॥ दीनता हरा ॥ १ ॥

आण्णा०—नागेदारावसंधानें हा तुझा गैरसमज आहे. तें मनुष्य असा असेल असें मला नाही वाटत, योग्य आहे तेंच मी करीत आहे. गाढव कुठली !

रमा०—परिणामावर नजर देत नाही याच्या काप झणावं ?

आण्णा०—अग येडे, मू मला ब्रह्मजानाच्या गोष्टी धाकवतेसो

रमा०—तसें नव्हे, मी आपली क्षमा मागतें. (पायां वडते)

आण्णा०—

पद (चाल—बस करि.)

मुख तुझें त्वरित कर बंद ॥ दुष्टे ! मूढे !

सोडी ! मत्तछंद ॥ धृ० ॥ मुख तुझें ० ॥

वाक्चातुर्यें सांगुनि शास्त्रा होशिल कां तू हानी ॥

छेदुनि जिझा टाकित अथवा करित असूची हानी ॥

मुख तुझें त्वरित कर बंद ॥ १ ॥

(तिला लांडून निघून जातो.)

रमा०—(आपल्याशी) हे प्रिया, मी तुमचा छंद भोवू तें खरें कोणाचा—

पद (चाल—चंद्रकांत राजाची कन्या ०)

हाय हाय हा नाथांच्याची निष्ठुरता हृदयी ॥

गरीब अबला पायां पडली विलि लोडुनि आई ॥ १ ॥
 दुष्ट संगती नागेबाची जडलि कशिग आई ॥
 नायाचे तें मन वळचाया कर्ह गत मी आई ॥ १ ॥
 आई जगव्हे शरण तुला मी ये जवळी बाला ॥
 प्रियपतिचे तें वर्तन बघलो घर ये हा भजला ॥ २ ॥

(पडदा पडतो.)

प्रवेश ४ या.

—*—*—

(स्थळ-वाडा.)

पार्श्व—मलेशाराम, आण्णासाहेब व माधवराव.

नागेश—विशेष महत्वाचे काम असल्यामुळे पावेळी येणे आग पडले आहे. हे काम कमी महत्वाचे नसून तर विचार करण्याजोग आणि आपणाला पुष्कळदा सांगितलेल्या गोष्टींचा प्रत्यक्ष पुरावा झणून आहे. मी आपणांस सांगितलेल्या आठवत असले की, शंकररायांचे मनांतून आपणांस न विचारतां आर्चवरावांचे सत्यानें मी कामभार करावा असें आहे. याचमाटी तो आपले जवळ नेमवार्हनें यागत असतो. हे माझे शब्द आज अगदी खरे होऊ पाहान आहेत. आजचे प्रत्यक्षत्याचे पुरवणीत "संस्थानिक" सोडव इकडे लक्ष देतील काय ? " या सदरा खाली असलेला लेख वाचून पहावा हाणे घ्यानांत येईल.

आण्णा—काय झपाता ? माझे विषय सज्जक पडला आहे !
 पाहो पाहो,

सांगो०—डीक आहे ऐक्यां, (पत्र वाचू लागतो.) “अली-कंड आमचे पालक आपणालाहेच यांचे हातून—बुकीने झपा किंवा अन्यकारणाने झपा—होत असलेल्या अनान्वारानेहल व निष्काळजीपणानेहल सर्वत्रांस वाईट घाटत आहे. तर असाथेली सूचनेद्वारेहल दोन सप्तर लिहिजे तर ते अनुचित होणार नाहीत असे वाटल्यावस्मन तसे करीत आहोंत, तर निकडे त्यांचे लक्ष जाईल ही दृढतर आशा आहे.

या जगातीतनाचरील हरणकांबर थोडीबहुत जबाबदारी असतेच; परंतु ज्यांस पुष्कळांचे पालन करावे लागते त्यांचेवर या जबाबदारीचा विशेष बोझ असतो. सामान्य मनुष्याच्या श्रम्यावाईट वर्तनाचा परिणाम दूरवर पोचत नाही परंतु आपणा-लाहेच आमच्या सर्वांचे अधिपती असल्यामुळे त्यांच्याअविज्ञा-राचा परिणाम थक्यावत् त्यांचे सर्व प्रजाजनांस तात्काळ पो-गावा लागणार आहे. या साठी त्यांचे वर्तन अत्यंत विचार-शील व धुइ असले पाहिजे. द्रव्यमद व दुःस्मृति या मुळे जगांत अनेक व्यसने जडतात. आणि या व्यसनांचा अतिरेक झालेबाबर मनुष्य फुकट गेलाच झणून समजावे. वर दहोवि-लेल्या सर्व गोष्टी आपणासोदप पूर्णपणे लक्षांत आणतील. स्वचि-एकदोन बगलवच्च्यांनी हा सर्व धोंटाळा मांडिला आहे, असे झगण्यास आली निःशंकपणे तयार जाहों. अहो, विचार करा की, तुमच्या दुर्धर्तनांत उचलण्यामाठी ज्ञानाविध स्वार्थपर जुल-मांत हा लहानसा देश पसा किती व कसा पुरवणार, अधिकारप-दाल्दुपुढे आली किती बेल व काय निभाव घरणार. अगो-दरच निधन, निःस्त्राण, निर्धाय व हताश झालेले लोक अशा जालापुढे कितीबेल टिकाव घरणार ! सांगांश चाडू स्थितीत लांकाना या पुढे दिवत काढणे कठीण पाडणार आहे, याम्हा-

विचार आण्णामाहेबांनीं कगणा, वान सर्वच दीप त्यांचा आहे असें आझी कर्णारी झणणार नाही. या आमचे लिहिण्यावरून ते आत्मावर रागावतील हे जाणून आहो. परंतु त्यांचे कल्याण हेच आमचेही, अशी त्याची असल्यामुळे सध्यां गगान कारण झालो आहो. वर निर्दिष्ट केलेले कारण गौरवाजवी अगळे पाहिजे, किंवा त्यांची प्रकृती अम्बरच असल्यामुळे त्या लहोत ते असें करीत असवेत व तबोस्वर असें अगेल तर त्यांनीं सर्व कारभार माधवरावावर सोपवून थोडे दिवस भ्रमभणलेल्या होण्यास विभार्ता घेण्यासाठीं थंड हवेवर गेले असतां सर्वांस होणारा भास चुकून लोकांचे धन्यवादास ते पाव होतील. इतकें सांगून तुलें आज रजा घेवो. "

नागेश०—शेवटीं काय मतलब आणला आहे हे आले का-
आपल्या लक्षांत ? कारभार माधवरावाचे स्वाधीन करून आपण कोठेंतरी जावें, ठीक आहे युक्ती. आपण एकदांचे गेकेंत म्ह-
णजे पांजी सर्वत्रांची खेन तरी साधेल, नाही तर मग विचारतो
केव ?

आण्णा०—काय हा पाजीपणा !

नागेश०—असा तमा त्यांना द्याव माधव नाही मग त्यांनीं
पाजीपणा करू नये तर कगवें तरी काय ?

आण्णा०—नागेशगव ! काही तरी योग्य विचार लोंकरच
केला पाहिजे. कारण लोक चौहोंकडून आपले पांजीमागे लागले
आहेत. त्यांनूत त्या पत्रदावे मोष्ट तर जगजाहीर झाली आहे
खणून अशर्पाहि आपण नीट संशोवस्त न केला तर वरून
इपटशा वनेल. मग मात्र जगस देणे नड जाईल. याचा कायतो
विचार करा, नेहों अयोदर माधव व अंकरगव अंस घेऊन
ते ने काहीतरी व्यवस्था लावतील.

नागेश०-प्रहो याच दोंघांचें हें कृत्य. शंकरराव या पैशाची आशा, व माधवरावास अधिकाराची महत्वाकांक्षी अशाप्रकारेच दोंघांचे स्वभाव असल्यामुळे आपला उत्कर्ष सहन न होऊन मत्सरभावाने 'असली कुभाई रचण्यास ते उत्तुक झाले आहेत. वरवर अमदीं मधुर भाषण करितो व करून मवरुनहि उपदेश सांगण्यास तयार होतो. 'चोरच्याचोर आणि शिरजोर' झगतात ते यांनाच. आण्णासाहेब यांचे मिण्याने मुळांचे कारण नाही. मी सांगतो याप्रमाणे ध्यवस्था झाल्यावर सर्व ठीक होणार आहे.

आण्णा०-काय युक्ति काढाल ती स्वर्ग.

नागेश०-सांगूच तर-(काही कानांत सांगतो) समजलांत ? असें झालें असतां आपणास कशाचीही काळजी नको (समोर पाहून) आपले बंधुराज घेताहेत असें वाटनें तर मी आतां जातो.

आण्णा०-(थोडा वेळ विचार करून) हें पहा नागेशराव तुझी काढिलेल्या युक्तीबद्दल मी तुमचा पाय आभारी आहे वढेल तेव्हां स्वर्ग. (नागेशराव जातो.)

माधव०-(प्रवेश करून) आण्णासाहेब !

विंटी.

नमन साष्टांगी करित सदां पायीं ॥

बिनति करितों मी इष्ट इच्छुनीही ॥

बंधुराया तूं ऐक संमाचार ॥

स्वस्थ चित्तातें करुनि नीद सारा ॥ १ ॥

आण्णा०-ठीक वाई या, मी ऐकलों.

माधव०-आपण सर्व राग ठाकून मी काय म्हणत आहे

अथस ऐकून ध्याये. गेल्या चार पांच महिण्यापासून ह्या नीच, पात्री व हरामखोर नात्यांचे सहवासाने आपले हातून घरीच अविचाराची दुष्कृत्य घडत आहेत. व बांधुळे तो घास लोकांचे लोमवेनामा झाला आहे. असा खोणता त्याचे अंगी गुण आहे की, त्यावर आपण एथडे खूप आहां ? तो कांही मोठा कारस्थानी मनुष्य नव्हे की, एकावी अती महत्याची सहा मखलत करून होत आपले कल्याणाची, मोदेवणाची अगर नांव यादेख अशी गोष्ट करून दाखवील. त्याचा सर्व शाहाणपणा नाच पणाच्या गोष्टी करण्यांत हरामखोर पणांत पात्री पणांत व लज्ज गृहस्थांचा अपमान आणि हिरमोड करण्यांतच आहे. हा घास इतका अमल झाला आहे की, लोक लयकरच वरि-
डाकडे दाद मागण्यास जाणार असल्याचे ऐकता. बापूरीच ते जाणार होते परंतु स्वाभिमाना अस्वस्थामुळे आणि आची घामनच आपल्या स्वातंत्र्यप्रिय अमलाखाली गहण्याची प्रवय. कात्यामुळे म्हणा—

पद (न्याय—नृपतनयेवर हे मन बांधे)

आझांवरसी भक्ती त्यांची आहे पहिल्या पासांनी ॥

झणोनि नाहीं मंदपट केली अर्जुनारा जावोनी ॥

शेवटी प्रजा ॥ दीन होउनी ॥ मागतालि हो-

न्याय प्रार्थुनी ॥ करुनि विचारा याक त्यांना

न्याय यथार्थहि सन्मानी ॥ १ ॥ आझांवरसी भक्ती ॥

हा सर्व आण्णासाहेब त्या एकट्या दुःखगतीचा परिणाम झाला. सामळे शिव काय अनर्थ घडतात पदा.

दिही

दुष्ट संगतिने आत्मबुद्धि जाते ॥

अपीचारे तें सर्व फळा वेतें ॥
अज्ञा मनशाहो बहुत तेम पाहे ॥
काम लोभाचा वास सदा राहे ॥ १ ॥

आणि त्याचा परिणाम हा की-

दिन्दी.

कुबुद्धीनें मित्र ते दूर झाले ॥
अमीमानें हें सर्व लया गेलें ॥
क्रोध लाभें जाहले किती बैरी ॥
काम मत्सर घालवी कीर्ति सारी ॥ १ ॥

यासाठी

पह (चाल- वैद्ययोग तृतिपाक०)

दुष्ट संग योग्य नसे सूझ नरवरा ॥
शान्त भुति अनुभव हा येत मज स्वरा ॥
सौकुनियां आग्रह हा नीतिसी धरा ॥
वडिलांन्या कीर्तीचा विलय नष्ट करा ॥
पुत्रासम हीन प्रजा दुःख हें हरा ॥
जाम हट्ट मित्र यांसि योग्य अनुसरा ॥ १ ॥

तेव्हां अश्वनादि आपण याचा विचार करावा असें मला वाटते.

आपणा-माधवराव ! तुम्ही कृति अनुपकारिणी असेल
ही शका देखील नव्हती. पूर्वी जग असें कळतं तर तशा
त्याचा बंदोबस्त नीट केला असता, मला एकीकडे यमदुःख
सर्व कारभार आपणाले मिळाला या दुःखेनें कारस्थाने रचून
वर्तमानपत्रातून जाहीर केलेस आणि सर्व कुमन निराळे राहिले.

प्याला काधा दाखविमोस ! ह्या युक्त्या निदान अन्न नरी
मी शिकलो नाही.

माधव०—मला फदाचही दच्छा नाही, हे मी स्वाग्रीपूर्वक
जांगलो. पत्रांतून मी जाहीर केले नाही, तथापि मीच निरीह
अशी आपली समजूत जाहीर असल्यास हरकत नाही. कारण
ती सर्व स्वर्गी स्थिति असून निरीहगाराने कलकलाने आणि मद्-
देतूनच लिहिले आहे. म्हणून अन्नही आपण विचाराने,
ध्यायाने, नीतीने न चालल्यास बडिलांचे नांव कीर्ति व मांद-
पणा बुद्धिच्याच सर्वस्वी दूषण आपणावर पडेल हे लक्षांत घ्या.

आण्णा०—तुझ्या अशा भाषणांनी मी भिऊन जाईन अने
समजतोस काय ? निमुटपणे देणून चालते व्हावे हे उत्तम. आम्ही
वाटेल ते करू. सर्व राज्य गमावू. तुला पंचाहत करण्याची
जरूर काय ?

माधव०—आपले हे भाषण किती चमत्कारिक य वेदसाह-
यणाचे आंद म्हणून मांगू ? अहो स्वातंत्र्यप्राप्ति, अभिमान,
स्वराज्यसेवा वगैरे गुण आजच नष्ट झाले काय ? राज्य बुडवू
असे म्हणता व यावरून मला अंत वाटते की, आपल्या अंगा
अस्सेल्या मिथ्याभिमानाचे वांगे अन्नही जात नाही. तर मग
ससे होणारच. पण लोक आपणाम-

साफी.

योरकुळी हे मूर्ख जन्मुनी त्रासविली दिनरजनी ॥

सकल प्रजाही निवा करितिल व्हावे सावध स्वमनी ॥

रक्षा स्वकुळास ॥ कुदशा आणालचि शस्ते ॥ १ ॥

आण्णा०—तुम्हा महागणना माझ्या उपयोगी नाही, समज-
तास ! चल हो नालता अगोदर.

साधव--असुनही आपले लक्षांत येत नाही, तेव्हा तु
 धार्ता स्वस्वतः रेष मध्ये पडली आहे असें म्हटलें पाहिजे, असें
 तुम्हेंच आमचे व आमच्या प्रजेच ! कारण--

साक्षा.

ब्रह्म लिखित न नाटकें कधीही ऐसें सज्जन क्षणशी ॥
 तदनुसारिणी बुद्धी ह्योर्जनि फंसतो मनुजहि अंती ॥
 इच्छा ही प्रभुची ॥ दिसते स्पष्ट मला साखी ॥ १ ॥

(जातो, पडदा पडतो)

अंक २ रा समाप्त.

अंक ३ रा.

प्रवेश १ ला.

(स्वरु-लायबरी.)

पात्रे—बळवंतराव, भास्करराव, गोविंदराव, पोस्टमैन

बळवंतराव—आहे का काही लोकल भास्करराव ? आपल्या येथील असेल काही हकीकत तर वाचा पाहू.

भास्करराव—काय भ्रष्टता ! आपल्या बातण्या माहेरच्या मधांनून प्रसिद्ध होणार ! बहुतकरून कधीच नाही. तथापि आपले येथील स्वतंत्रतेचे आजचे पुरवणी अंकात काही तरी विशेष मजकूर वाचण्यास सापडेल स्वचित. (इतक्यात पोस्टमैन येतो) आलेच हे पत्र. गोविंदराव म्या बरं तें वाचा पाहू.

गोविंदराव—(पत्र पोंडून) ऐकाहे मंडळा. (वाचतो)

आश्चर्य ! आश्चर्य ! आश्चर्य !

गेल्याचे मागील अंकी आम्ही आपल्या कर्तव्यास जागृत जाण्यासाठी दोन उपदेशाच्या गोष्टी मागितल्या होत्या तिन्ही त्यांचे नुसतें लक्ष गेलें नाही इतकेंच नव्हे, तर उलट एक ग्वास्त धागेडी व नामदर्पणाचा प्रकार प्रसिद्ध करणें आम्हांस भाग पडत आहे, ही स्वरोस्वरच बुद्धेवाची मोठे नमस्कार पाहिजे. आम्ही लिहितां या गोष्टीस पंधरापर दिवस सारें बसतीस, त्या दिवशीं सायंकाळचे वेळीं आम्हांसाठी माझा वंधू माधवराव हे काही कामामादी

वाक्यांत मेल होतो, ते त्या वेळेपर्यंत परत आले नाहीत
 व तेथे अगार बाहेरही कोठे आदळल्याने कोणता स्मरण
 नाही. अथवा अगार आंखात नसे, तर यत्नपूर्वी मग्न-
 लेल्या वाक्यांतून भाषणकांस अज्ञान तर नमेलना उचलून
 नसे, अगार पिशाच्याने तर नाहाना गिळले. काही अगरे पण
 त्यांचा नापत्ता होणे हे आश्चर्य नव्हे काय ! अज्ञान भाषाचा
 नापत्ता होणे हा मोठ्ठा आण्णामाख्याने कानावर असून न जाणे
 झणजे किती आश्चर्य ! व गेली असलेच तर पत्ता लावण्याचा
 प्रयत्न न करणे झणजे महत्प्रश्नच होय. चोरांच्या उलट्या
 गोष्टी झणून त्याक भ्रष्टांतून या ग्यायांनी तर नमरीलना ते उगे
 बसले. ते व त्यांचे सहाय्यांचे वांत गूढ अंतर्य हेतु काहीही
 अगोत्र परंतु तृप्त स्वप्नबोद्ध्या गोष्टी स्वप्नपणे सांगण्यास कोणी
 उरले नाही एवढे मात्र खरे. ज्या ठिकाणी नीतीची पक्की
 उतरली नाही, त्याच्याबोद्ध्याचा विचार राहिला नाही, अंदाज-
 हांचे सामान्य माजरे आहे, ते ठिकाण शून्यबत्त नव्हे तर मृत-
 त्वच आहे अर्थाः स्वार्था देविल्या पाहिजे, त्यांच्या नांदांतच
 स्वार्था उत्पत्ति-होणार. अवनाति नंतरच उत्पत्ति पावयाची.
 देहाच्या निरुद्ध स्थितीतच त्याचा उदय होणार आहे. आतां
 हतकी रिपति येऊन पोहोचल्यावर आशा चालवणे हा मुख्य-
 गाचा कळस होय. आण्णामांदांचे पृथ्वीच्या चांगल्या कृत्यावरून
 आहोत मृतीतच करू. पण गैरवाजवी रोक्षान मोठेपणा देणे हे
 साव आमचे कडून होणेच नाही. अगूनही आपण आहोत
 चांगल्या रीतीने यागवाल तर वाटेल ती वाकरी करण्यास
 वेचक तयार आहोत. कावडल तावडतोच विचार होऊन अम-
 लांग आल्यास दुसरा तो फीकता आनंद पाहिजे. जातां जावां
 शब्दा पुनः एकवार अवश्यमेव मागील तेच सुचवावयाचे

ही, आपले हाताखालीत कोही लोकांचा धंदा झटला झणजे गांवातील सभ्य लोकांचा हिंमोड व अपमान करणे हाच आहे, तर अशा अधिचारी मनुष्यांचे हातांत कारभार देणे अगर त्यांना अधिकारावर चढविणे झणजे शुद्ध माकडाच्या हातांत कोलीत देणे होय.

गणपतराव—माधवरावांचा पत्तानाही ! विस्मयण गोष्ट आहे तुम्हा. हा काय मधेकर व्यूढ आहे ! ममजाल्या शिवाय आपणांस तरी बरे कसे वाटाय !

गोविंदराव—या टिकणां खेळां नको, पत्ता मधेकर विनायकरावाकडे झणजे भतायामे उलढाई होईल.

(सर्व जातात.)

अंक २ रा.

(स्थळ--वाटा.)

गणपतराव, आण्णामाहेव.

गणपतराव—काय आण्णामाहेव ! आपणांस भुण्यां तरी काय ! अहो वेड तर नाहीना. दुष्काळा सारक्या भक्षकर मुकामांत सांपडलेल्या प्रजा जनांचे रक्षण तुम्ही करणार नाही तर त्यांची गत तरी होईल कशी ! दुष्काळ कामे तुम्ही बंद करविर्लीत, जंगल बंद करविर्लीत, बरे एवढे करून तरी स्वस्थ वसलीत तर तेही नाही. हर तऱ्हेने त्यांस पिळून काढण्याचे चरक आपण नित्य तयार करीतच आहां. स्वाजगी बतेन तरी जीट आहे ! छे, छे, परी मुकताच घडलेला प्रकार लोकांच्या मादभर्यातून गेलाही नाही तोच आपण काय कोठे बरे गेल्या

होता. पुत्रांचे ते प्रकर्ण विसविण्यास मला किती मास पडल्या याचा कांही विचार! पुनः असे न करण्याबद्दल सांगितलेले फुकटच गेलें म्हणावयाचें.

आण्णा—धन्य आहे तुमची. इतक्यांत तुम्हाला त्याची बातमी देखील लागली आ.

गणपत—ही तुमची दुसरी चूक. तुम्ही असे समजतां काच की गुप्त म्हणून ती छल्यें करतो तीं तुमच्यास समजत नाहीत म्हणून !

आण्णा०—अहो पण तुमच्याशीं छपवून ठेवण्याची माहीती मुळींच इच्छा नाही.

गणपत०—ही मोठी अडूची गोष्ट आहे अशांतला प्रकार नाही. तुम्ही आपले मनांत थोडाला वचक बाळगून आहांत तोंपर्यंत मला तुमचें मन वळेल अशी आशा वाटते. नाहीतर मी प्रयत्नही केला नसता. जर तुम्हाला कांही अडूची व नीतिची चाड असती तर मर दिसता असे वाटें न करतां. आपण कां विनाकारण—

एव. (नाट—जवने कलेदर०)

आत्महिताचा सोडुनि आंधर अल्प सुखाचें बधताहो ॥
नीति नीतिची करुनी माती सुकीतिला कां मुकताहो ॥
स्पष्ट तुझाला आजि सांगतो उपदेशा भनि ठेवा हो ॥
दुष्ट संगति सोडुनि देउन नीति मार्ग तो सेवा हो ॥

आण्णा०—तुम्ही देखील मजवर गायीचें ना ! मला वाटें मायांतील इतर मंडळीचें तुझांस स्थान वांछें लागलें, एरवीं माझे विरह आज बोललां नसतां.

गणपत •—अलीकडे तुमचीं श्यमनें फारच वादत चाललीं आहेत. त्या अनाथ अबलेचा नाश करू पाहत आहां यावरून तुमच्या किंमत कळते. तुम्हां इतकं पापी, दुष्ट व नीच आहां कीं तुमच्याशीं समागम करण्यास काहींचाही मार्ग राहिला नाही. याचांत काय दुर्मीळक चालण्य आहे, किती वेवढशाई साजली आहे, याचा काहींच कां विचार करीत नाही. अहो —

पद. (चाल—साध्य नसे मुनि०)

आपण सूर झणूनी । स्तवितें तुझा कर जांझोनी॥४०॥
पुराचरणि या रत मन तुमचें । दुःख प्रजेसी होसाचि साचें॥
काय चडूं मी वदनीं ॥ तेंणे होई बहुतचि हानि ॥ १ ॥
शौग्य गुणें ही कीर्ति मिळविली । परि ती सर्वहि विलया
गेली॥ऐका ध्यान भरोनी॥आवें जागें अपुस्मा नयनीं॥२॥
अणखी ऐका—

श्लोक.

काम तो प्रखर नित्य नवीन ॥
तो वसेलाचि तुझा थिकटून ॥
कुसति ही भति दुःखव जाणी ॥
नाश ती करिल हें मनि आणा ॥

आख्या •—गणपतराव, माझें मनच माझ्या खापीन रहात नाही याला मी काय करूं, ही खी साध्य करण्याचे आणो खरीत मी लगेळ्याला लाध मारीन. व्याघ्रमाणें विजय्यांत लोपवलेला विड मुटकेसाठी तळमळ करीत असतो त्याप्रमाणें तिका पाहिवयावास्तु माझी स्थिति फारच समतकारिक झाली

आहे. तिची भेट व्हावी म्हणून मी व नागेश्वराबाबने किती प्रयत्न केले हे सांगितून नाही, परंतु काळून मला वांत सुळीत यदा आले नाही.

गणपत :- हे पदा, मी तुझाला खरोखर सांगतो; यदा समय नका. जर ते वाईट दय व नागेश्वराबाबा संबंध आजपासून सोडला नाहीत तर मी तुमचा कोणत्याही तऱ्हेने संबंध ठेवणार नाही आणि हेही मागून देवितां की, आज पासून मी तुमचा पक्षा वेढी सोईन.

आण्णा :- माझ्या बहूळ हाके निघून कां बरे होतां मने अवगण्याचा प्रयत्न मी करित नाही असें तुझी समजतां कीं काय. पुष्कळ खटपट करीत पण माझे मन निकडून निघतच नाही. या जमाने गणपतराव तुझा माझे नति शार्क तर खरेच पण शिवाय माझ्या स्वऱ्या कळवळ्या असें तुझा एकटेंच मित्र आहांत. तुमचें न ऐकण्यापेक्षां माझे सर्वस्य गेले तरी बरेतर आहे, तथापि हेही स्वचित सांगतो की, तिचा इच्छा सोडून देण्यापेक्षां तुम्हाला मी स्वीकारितोहीन.

गणपत :- ठीक आहे, तसेच झाले पाहिजे. इतःपर मी तुमच्याशी संबंध ठेवणार नाही इतकें निश्चय. परंतु पुनः एकवार सांगतो की, बाबासाहेबांची थोर कृति लक्षांत आणत यांचे सारस्व वेदसेतू, दयेचे सागर, रणघोर, रणविजयीर विरळाच झाले अमर्ताल. त्यांचा किता सदैव पुढे ठेवा त्यांचा नावलौकिक केवढा होता, आपल्या या सौराष्ट्र देशाचे नांव त्यांनीच कायम ठेविले आहे.

पद. (चाल-किती कपटी असमि तुं)

भूपाल अमिते ते जगती ॥ भूपाल अमित ॥ ४० ॥

सौराष्ट्राधिपति धीर एक परी ॥
 जन सारे या प्रांतीं वदति ॥
 यद्ध्वजि अस्ताना तेजोनिधि ॥
 अपयश तम सक्ति ये कां कधि ॥
 अतुल पराक्रम पाहुनि मुद्धि ॥
 नबल न विजवशी त्या वरिति ॥
 उभा ठाकतां येउनिया रणि ॥
 इतर नृप मह माला तत्कर्णि ॥
 दिसे भोवतीं मध्ये महमणी ॥
 अरि मग केवि येइं पुढसी ॥ २ ॥

अणून क्षणतो, अशा या धीर पुरुषाचे नांवाला अगदीच
 कलक लावू नका. (जालो.)

मंच ३ रा.

स्वळ-एडिटिंग ऑफिस.

पाचें-वळवतराव, विनायकराव, गांधीदराव, व भास्करराव.

बळवंतराव-माधवरावसंबंधाने आपणाकडून समजलेली
 कीकत ऐकून संतापानिरापाने माझे जोक निवळ भाषाणून
 गेले आहे. आपल्या संस्थानची स्थिति सुधारेल ही माझ
 आतां आशा नको. आसा आणि निराशा यांच्या मध्ये वांपड-
 ळिला देश जाला जाम्मन दगिद्री होऊन व्यर्थ कंगाल दरोड
 पाव येन असतो. ह्या पैसां एकदम गमानलास गेलेला काव

वाईट, यापुढे ज्वास्त कोभाटा करून कांहीं निष्पत्त होईल असे वाटत नाही म्हणून येथील शिवांतसंबंधाने जे कांहीं उपाय व बंदोबस्त करणे अवश्य आहेत ते आपणासच सर्वोच्च विचाराने ठरविणे बेहतर आहे, बरे असे ! अलीकडे तुम्ही पश्चात्तून बरीच चर्चा चालविली आहे, त्याचा परिणाम लोकांची ब्राह्म खगेवरून वर जाण्यांत न होवो, झणजे झाले.

विनायक :- अहो, ह्या घातक्या संस्थानचे बाहेर कधीही जाणार नाहीत. तुम्ही त्याची काळजी सोडा. योग्य नी चरदारारी मी प्रत्येक वेळी घेत आहे. आमचे जिद्दीने झणजे फक्त आपणासाहेबांनाच कळावे एवढ्या माडीच आहे. आपले विचार, आपले हाल व पुढील अविचारांचे दुष्ट परिणाम त्यास कळून यावेत या बद्दल आमचा नेहेमी प्रयत्न सुरू आहे. त्यांनी हुकडेही तुलत करून ते बरची पायरी चढले तरी आम्ही वर बस नेंणार नाही व जाऊही देणार नाही. कारण आमचे येथील आजचे सर्व लोक मुखीहीन झाले नाहीत. आमच्या येथील लोकांचा शहाणपणाचा, झीर्याचा, साहसाचा व नीतीचा आजचे नायनाद झालेला नाही. आमच्या येथील कोणीही मनुष्य आपले कर्तव्य पूर्णरूपेने न समजण्या इतका बुद्धिभंड झालेला नाही. उवा लोकांना आपले कर्तव्य माहीत नाही तेही आपले कर्तव्यकर्म ओळखून आहेत. मृगजलाच्या मागे लागलेल्यांना कधी तरी जलाची प्राप्ती ही श्रावयाचीच. तेव्हा हल्लीचे दोष शांतपणाने, निर्भिडपणाने, व संमीरतेने आपणासाहेबांपुढे मांडून नाहीसे करून टाकण्याची सांप्रत आपण हिमंत वाळवून आहोत. म्हणून त्यांचे अभिलाषासुद्धा जरी पूर्ण बन्धनाचे अडचणी सोसाव्या लागत आहेत तरी मार्गाने निघून लोकांच्यांत जाण्यास कोणीच शहाणा मनुष्य बहुधा तयार

होईल असे वाटत नाही. यासाठी त्याची काळजी सोडा.

भास्करराव—ह्या दुष्टकृत्यास नागेशरावास आण्णासाहेबांनी संमति दिली हे नवल नव्हे काय ?

गोविंदराव—संमति दिली असली तर मात्र नवल झाले असते. कारण दुष्ट संगति भयप्रद झणतात ती याचसाठी. सर्व मंत्र, पण विनायकगव शंकररावची काय खबर, का तेही त्याच रस्त्याला ?

विनायक—सारेकरी लोक व घरसेन बांचे हातून शंकरराव निसटल्या पासून गुप्त रीतीने येथेच आहेत. पाहिजे असल्यास आपण सर्वांस मग भेटवीनही.

बळवंतराव—ठीक आहे. मला असे वाटते की, पुढील व्ययस्थेसाठी भास्करराव यांस बाहेर पाठविणे आहे त्यांचे बरोबर शंकरराव यांस पाठवाने झणजे त्यांस येथे लपून झपून तरी बसण्यास नको. माझ्यामते तुम्ही जर—

पद. (चालू—लगावा जातो.)

ऐक्यभाव सर्वांचा, मिळुनि आपुला ॥ ४८ ॥

माधवाला येथ आणण्या, हेतु योजिला ॥ चालू ॥

काननांत जावनियां ॥ वृक्ष सर्व मांगुनियां ॥

लीनपणे प्रार्थुनियां ॥ न्यास त्वरे आणिलिया ॥

विजय प्राप्ति स्वर्गित असे वाटते मला ॥ १ ॥

याप्रमाणे आपणांस केले पाहिजे. कारण जो दुष्ट लोकांस वास्तवून आपण स्वतः कितीना टेंभा मिरविण्यास तयार झाला आहे त्यास आपण शिक्षा ही केलीच पाहिजे. त्याचे दोष आपण सद्गुणानेच आणजे पाहिजेत. उलट आपण स्वस्थ

नसलों तर मूर्ख ठरून परमेश्वरानें दिलेल्या जुडीचा व दास्तीचा आपण दुरुपयोग करतो असें होईल. यासाठी अगोदर शहरातील पुढारी क्षणविषाच्या गृहस्थांची लवकरच खाजगी सभा भरवून सर्वांचे अनुमतानें विचार ठरवावा असें भला वाटते.

सर्वे—होय, स्वाखील गीष्टांचीच समेत चचां मागी पाहिजे.

पद. (चाल—दूर समता गमा करी.)

धांवता धरुनि राहावें ॥ पालकासि नच निदावें ॥ सुजनहो ॥
मनि त्यांचा आदर धरुनी ॥ अभिमाना नच सोडावे ॥ सु०
कीर्तीवरि धरुनी प्रीति ॥ आनंदें दिन कठावे ॥ सुजन० ॥
मनि मुग्धासुत पिडनी ॥ आशेवर स्वस्थ रहावें ॥ सु० ॥
तो ईश । करिल कीं प्राण । रखुनी प्राण । धैर्यबल घ्यावें ।
सौख्यार्थ देह मिजकावे ॥ सुजनहो ॥

(सर्व जातान.)

प्रवेश ४ था.

—*—*—*

स्थळ—अरण्य.

साधवराव—हरहर काय ही दशा—

पद. (चाल—राम त्यावा राम०)

दुर्धिन ते आले ॥ किं मजवरी ॥

दुर्धिन ते आले ॥ ५० ॥

कर्मगनी ही अवधित फिरमां ॥
 मंकाटि लाटियलें ॥ किं बंधुनें ॥
 प्राण हर्नान मम इच्छा धरुनी ॥
 दुष्टा योजियलें ॥ किं बंधुनें ॥
 संकट हतां नाम प्रभो तव ॥
 सत्य कळुनि आलें ॥ किं आज मज ॥

हे जगन्निवेत्या ईश्वरा ! मानवी स्वभावांत वैचित्र्य ठेवण्या-
 विषयी धन्य आहे तुम्हा. काय चमत्कार पहा, आधिकार आणि
 लोभ यांचे पुढांत मरणा भावाचार्हा. प्राणनाश करण्यास
 उत्तुक्त होणे. ह्मणजे कितीतरी हा अधमपणा. शिव शिव !
 सजवर आज अशा प्रसंगे यावा ना ! आण्णाना त्या दुष्टांचे
 सांगण्यावरून माझ्यावर मारेकरा घालावत यावेथी
 आण्णी ते मांस दुर्दिन कोणते यावयाचे ह्मणून सम-
 जावित. शूरसेना ! तू तरी बावा नाच जातीचा असून
 स्वताची चाड ठेवलीस व मालकावर शस्त्र पारनें
 बरोबर नाही हे लक्षांत आणून मला सोडून दिलेस,
 या मुझे उपकारावद्दल तुम्हा आतांच पेद केली असली
 परंतु उपाय नाही. (विचार करून) स्वार्थमाधु न्यनःचे मनलक्षा-
 लाठी हवे तसे करील पण आण्णाना त्यांचे ऐकावे
 का ! त्यांची बुद्धि चळली किंवा झाले तरी काय ! सर्वत्र
 वैक्याचा वाजार माजला आहे. ज्या दुष्ट नाण्याने आमच्या
 जीव प्रजेचा व माझा छळ आरंभिला आहे त्याचा सूट हा
 साधय स्वर्णिन स्वचित उगवीज. मी हल्ली परदेशी आस्था-
 नुळें स्वतंत्र व मोकळा बनव्हां आहे, नागेशाने माझा रस्ताच
 मोकळा केला ह्मणावयाचा, मला आतां एका देशांत येवेना

कलाचीही पवा उगली नाही, वाटेला तिनकी स्वतः झीज सो-
 रीन, मदन मिळवीन, हवे ते करीन पण ज्या दुष्टाने माझ्या
 गरीब लाकांत काही घाही करून सोडिले आहे त्या निमक हराम
 नायेद्याजी तर पापमल्ली करीन. वैर, वैर, हा शब्द माझे अंतः-
 करणांत निर्गुनर जाग्रत राहील, त्याचा अतिरंज होऊन ना-
 म्याची रात्ररांगोळी उडवील तेव्हांच तो निघेल. (अस-
 थिचार करून) वेड्याप्रमाणे हे मी काय बोलून दाखवीत
 आहे ! मज्जवळ नाही तूतं पैसा, नाही कोणी मित्र, काय ।
 माझे नाशका भिक्षा आहे कां पूर्वी पैशां जास्त चांगले दिवस
 कावयाचे आहेत, समजत नाही, पण तूतं तर माझे हास कुत्रा
 देखील खाणार नाही. कारण या वेळेस माझी स्थिती झणजे—

पद्. (चाल-जान की मम शकुंतला ही.)

हीच झुधा मज प्राप्त देतसे दुःखहि सोसेना ॥५०॥

अन्न भिळेना वारि वसेना उपाय चालेना ॥

घोर भ्रमाने आंतचि झालें पद्ही उचलेना ॥

बाळपणीं मी जरि कधिं मरतों तरि हें घडलेना ॥

पुढच्या त्या आशेवर मजला घोरही धरवेना ॥

(पुनः इकडे तिकडे फिरत) पहा ! काय हा चमत्कार !
 ईश्वरा तुझा लीला अगाध आहे, मी भुकेने व तृपेने म्याकड
 झालें असतां मजला—

पद्. (भजनी गीत.)

फिरतां सहजचि वारि मिळाले ॥

आन्न वृक्ष हे सफल लाभले ॥

पाहुनि घातें शांत जाहलें ॥

मन माझे आतां ॥ १ ॥

तर आतां याच ठिकाणीं भुकेनें ये तृपेचें निषण्ण करावें हें बरें.
(बागेन एकीकडे वसतो.)

कमला—(स्वगत) आज सकाळीं माडीवरच्या भिडकींतून
मांनां परिहृयापासून मन कम चमत्कारिक व उतावळ झाले
आहे. मनाचा धर्म वाई किती तरी विलक्षण ! पहा—

पद. (चाल—बंगारा.)

हा शूर दृष्टिगम झाला ॥ तें काम तम करि तनुला ॥
कंधे वाहिन काया थाला ॥ जाहलें असें कीं मजला ॥
हा स्वष्ट मदन कीं गमला ॥ परि कसा दुःस्थिति आल्या
परि मनीं धैर्य बहु धरला ॥ इधवरी आलें धावोनीं ॥ चाला ॥
न्याहाळून त्याम पहावें ॥ सक्षिप्त जावें ॥ आलिंगन घावें ॥
परि मन मे बहु भीतीला ॥ १ ॥

आज माझ मन जें त्याचिंकडे धांव घेत आहे त्यावरून त्याचेच-
पाशीं जन्माचा संबंध घडवून आणण्याचें ईश्वराने मनांत
आहेम दिसतं. हा एकांत स्थितीचा मला वाई कदाळा आला
आहे, तर हा योग जुळून आल्याम किती खान होईल झणून
वांगू— (न्याहाळून पहाते)

पद. (चाल—रुप मन कठोर.)

मदनशर उरांत भल्लचि मारी ॥ ४० ॥
संदर्भित मुख । भीरज कोचन । रत्नमणिक बहु चारि ॥

कुंदगदनयुत शुभ्र वसन हा । रत्नमणिक क्षिरि भारि ॥

स्वरूपं केवल रतिपति भासन । होवो पति निर्धारि ॥ १ ॥

काही होवा, धैर्य नमन भेट प्यावाच, भेट प्यावा हटले खरे
पण मायाच्या त्या प्रभंगपायून आत्मन् अर्धवाहिन राहान
अद्यावद्वल केलेली प्रतिजा कुकट जगाय की काय ! सक्ता
तरी काय इलाज आहे ! वा पुण्याला साहित्यापायून --

पद, १ आल-गम्कग हाती ॥

नयनीं माझ्या ॥ हाचि सुंदर भगना ॥

मोद मना किंति होतो ॥ धृ० ॥

जीमळ बारा ॥ नर पासुनि येतो ॥

दुःस्वित मना शांति देतो ॥

तेथि हा माते ॥ सौख्य नर गमतो ॥

ईश्वर की आज पावतो ॥

देमुनि याते ॥ निश्चय हा दळतो ॥

बिंबेक निमळी ना उरतो ॥

१. पुढे होऊन माधवरावामे महाराज, आपण कोण न काही
दे गेकण्याची इच्छा आहे.

माधव० अति तृणमुळे जल साधारं रिडत असतां
ठिकाणी गेऊन पोहोचला, तेव्हा परवानगीवांचून आल्यानवर
होय नसावा. तसेच आस्रयुक्तावरील काही पळेंदी मी खुप
निवारणाचे तोंडिली त्याबद्दल क्षमा मागतो.

कमला-दय, काही तरीच. क्षमा मागण्यास आपण अ
त्यांत काय केले आहे ; पुण्यांनी की बापकांची क्षमा मागाय

असते ? पण या ठिकाणी परवानगीवांचून येण्याची सक्त मनाई असल्यामुळे आपणावर कदाचित् एखादा संकट येण्याची मला किनई फार भीति वाटते.

माधव०—मजबदल भीति ! भीतीमबंधाने गोष्टीच तू कात-
लीस म्हणून आतां तुम्ही हकीकत समजून येण्याची मला विनोद
उत्कंठा लागली आहे. तेव्हां एकंदर उत्तमदा इतल्याशिवाय
बघून तर आतां मुळीच न जाण्याचा मी विचार केला आहे.

कमल एकदां तर—

पद. (चाल- आज शेवटचा) ।

अभि धोर कुली मजला विधिनं केले ॥

उत्पन्न परी तें फसले ॥ शृ० ॥

जव मी पूर्णपणें युवति दशप्रति आले ॥

मजवरि हें संकट पहले ॥ चाल ॥

परि दुष्टा नच वश झालें ॥

दुर्दैव पूर्ण ओढवले ॥

जरि घ्याल तुम्ही अडलेमी या पदरी ॥

दुर्दिन ते स्वधिमधि गेले ॥ १ ॥

शेव्हापासून मी या रामपूर संस्थानच्या वीदिस्थान्यांत मोकळा
उद्याने दिवस काढीत आहे. व मला हल्ली या दिपतीचा
उदात्त योजन त्यांना आपण मला मुक्त कराल या आशेने
आपणाकडे वाघ येवली आहे, तर मनांत काही शंका न ठेवतां
आपण काढीत व ह्या ठिकाणी कसे आल्या व येथे मनें हकीकत
कळवाल तर मग्नतर मोठे उपकार होईल.

माधव०—(स्वगत) काय हें सौंदर्य ! मला तर असे वाटते की, ज्या भाग्यवाने सुंदरास दों—

पद. (चाल—अर्धे तनु वाळीं०)

नक्षत्रतुल्य शुभ्र वसना प्राप्त ज्यास धन्य साची ॥
 शोभे उभमा शशिला किरणाची ॥ धृ० ॥
 मेघ मंडळीं दिपवित जना चपला ती जशी ॥
 वाटे मज अन्य अप्सरा उर्वशी ॥
 नाना परिचे तरंग उठती देखुनि मन्मनि हिंसी ॥
 मनुजा पाडि भूल ही कशी ॥ चाल ॥
 काय हिचें रूप मनोरम दिमतें ॥
 मदनाची समशेर जणू गमतें ॥
 पादाया उत्सुक मन्मन तें भ्रमतें ॥
 सुंदरि लग्ना प्रभुवर घडवो इच्छा हो सखी ॥
 सुंदरा नसे हिज परती दुजी ॥ १ ॥

सरोवर एकांतवास व परवशता यांस ही कंटाळलेली दिसत आहे. काय चमत्कार पहा ! पृथ्वीचा अधोअर्धो संबंध किंवा परिचय नमताना एकमेकांस इतके वेष्टामाग्वे कां घेई व्हावे ! हिजकडे पाहिल्यासरोवर—

पद. (चाल—मन भगला चाहिले०)

सुखवीतो बहु मला ॥ आशिर्वाद हा
 कृततो परि मज । सुखवीतो बहु मला ॥
 कदलीमम या तरु शोभती ॥
 शरबंदसम वदन कांति ती ॥ १ ॥

असो हिची इच्छा निवळ मुद्रकमाठीच असली तरी इतरकत नाही, मला हिचे दुःख दूर केले पाहिजे. (उघड) हे पहा ! धारा नगराचे संस्थानिक रंगराव बाबासाहेब यांचे नांव ऐकून माहीत असेल, तथापि मी सांगतो—

विडी.

अमित पुण्याजित वृत्ति होति अ्यांधी ॥

कीर्ति मिळवीली बहुत श्रुति साची ॥

तनय माधव भी जाण असे त्यांचा ॥

दैवयोगे पातळी येथ साचा ॥

कमला (स्वगत) भाव्य कधी उदयास येईल ते मर, (उघड) महाराज आपणाल आतां येथे उभे राहिलेले पाहून मला फार भीति वाटते. कारण ह्या राजाने परवानगीशिवाय कोणासही येथे राहण्याची मनाई आहे, मग माझ्याही बोलणा- रावर किती भयंकर-केवळ प्राणायरणाच-प्रसंग येईल, हे निराळे सांगणे नको. यामाठी—

पद. (चाल-पंचप्राण गुजर हो०)

सूक्ष्म नरा तव चरणीं दिनाति भी करी ॥

घेउनियां पदरि मला संकटा दरी ॥

करुनि कृपा दासिबरी परत जा त्वरे ॥

यांत तुझा मजलाही होय की बरे ॥

मंगम नव मुखकर हा जरि कधी घडे ॥

तव सुरूपी मन माझे सर्वथा जवे ॥

माझी मुद्रका माणी नाई तरी वेदंतर आहे, आपल्या जिवाच्या

भीतीलाठीं गट्टून मागलें कीं, पहारेकऱ्यांनीं पाहण्यापूर्वीं आपण
बैधून मिधून जावें व माधव्याम दासीमाठीं—

पद. (चाल-सुवर्ण केतकी)

भूपति सद्गर्भ जाडनि राया साधा सुटकेच्या उलमा ॥
नीच दुष्ट तो माजी नृपति गेला कळतें निजधामा ॥
तवामागुनी राजपदावरी बंधु तयाचा तो असला ॥
रामराव हें नाम तयाचें गमतें भूषण या सहिला ॥
वृत्तांतानें परिसुनि माझ्या येइल करुणा रायाला ॥
झणुनि प्रार्थितें त्वरा कळनियां साधावें आणि कार्याला ॥

माधवः—(स्वगत) हिच्या नेह-पाकडें वारिक दृष्टीनें
पाहिलें अननां द्विजें अंतःकरण मनोविकारांनीं खळखळून गेलें
आहे अशाबद्दल स्वामी होईल. परतवता मोठी कडील
असत, यांत संदेह नाही. स्वरोपगच जबरं व्यथेतें हिला
वेरळें आहे. (उघड) टीक आहे. :अमें कण्ठ्यापासून ते
कालजांमुक्त होत आहेम, तर कितीही संकटें आलीं
तरी मी मागें फिरणां नाही. समजलीम ! आतां पयदेंच
सांगलों की—

पद. (चाल-सज्ज कराने चाप)

भीवि नको स्वमनि आमां स्वचित सुंदरी ॥
कारागृहवासमुक्त करिनि आवरी ॥ १ ॥
जाडनिया भूष सद्गति. प्रार्थिन त्या दीनपणी ॥
सत्यपणा मनुचर्चा. ठेवि अंगरी ॥ २ ॥
प्रेम तर लावियला. छेदु नको परि त्याला ॥
आज्ञा दे मज आया. शोक आवरी ॥ ३ ॥

कमला—मजबूत शक असल्यास महाराज—

पद. (चाल—ही पत्तर मुद्रिका०)

सुवर्ण मुद्रिका घ्या तरि आसां तोप असू ना पूर्ण मना ॥
दुःख विसरतां सौम्य घडतसे मानव न्याया सकलांना ॥
मान्य करावी माझी विनंती विसरुनि अवघा दोषपणा ॥
पदरीं ज्यामें दासीसी या अंतरिं ठेवुनि शांतपणा ॥ १ ॥

(आंगठी माधवरावाचे बोटांत घावले व जाते.)

माधव०—असो हिची भेट झणजे अर्थात ज्या तुष्टां
आश्या भाग्यावर राहा उपसली आहे त्याचा प्रतिकार करण्यास
असला जामतच उत्तेजन देणारा आहे. वाः ! काला तुझा प्रभाव
सही किती वर्णन करावा !—

पद. (चाल—नारी नजर तुझी गहिरी०)

काला जबर तुझी करणी ॥
कालचक्र फिरतां, उलटचि होयें, राव रंक न सानी ॥
सुधश प्राप्त मला व्हाया ॥
मिजविन चंदनपरि वेहा ॥
सिद्धचि मंकट सोसाया ॥
हेतू मिद्धिस्तव करीन सर्वाह जागुनि विवेक मनी ॥

(जातो.) (पडदा पडतो.)

अंक तिसरा समाप्त.

अंक ४ था.

प्रवेश १ ला.

स्थल-अरण्य.

पात्रे-स्वामी सत्यानंद व माधवराव.

स्वामी सत्यानंद-हानी पुरुष काय क्षणतात-

पद. (राग-कालंगडा.)

प्रभुचरणीं मन लावा । सुजनहो ॥ मन लावा ॥ १० ॥

पट्टिपु मदुनि । हंक्रुति सोडुनि । सज्जनसंग धरावा ॥ ११ ॥

मायिक जगता । व्यर्थ भुलोनी । कां करितां नरसेवा ॥ १२ ॥

अमोल नरतनु । पुन्हा मिळेंना । घ्या नामामृत मेवा ॥ १३ ॥

जगाच्या मावी स्थितीकडे लक्ष दिले असतां फार वादळ वाटते, लोक पुण्यहीन झाले आहेत. त्यांना भक्तभलने आचार आपटू लागले आहेत. स्वामी मोठे निपाळी कां तिकडे पहातसुद्धा नाहीत. ईश्वरानिर्घयीं चित्तन तर त्यां मार्गितच नसते, परंतु प्राण्यास जातच मरणकालीं काय काय विचार उत्पन्न होतात ते पहा--

पद. (चाल-अर्ध तनु नाचकी.)

सुखोपभोगामाजि न कळतां काल किती लोटला ॥

अकल्पित काल कसा पातला ॥ १ ॥

संमृतिचा हा मर्ग पसारा अटपावाने मला ॥

अवसर तो न मुर्झी राहिला ॥ चाल ॥
 मज ठावक असतां मिथ्या ही संसृती ॥
 परि मोहबळें मी धरिलीसे ज्ञानवृत्ती ॥
 समजुनि उमजुनि असेर फसलों काय झणावें मला ॥
 मतिला भ्रंश स्वचित जाहला ॥ १ ॥

बहु दिवसाच्या सांनिध्यानें छेह असे वाटला ॥
 कुडीतें प्राण प्रिय जाहला ॥
 वियोग दुःखें छांत होउनी खेद मना वाटला ॥
 अहा की प्राणप्रिय चालला ॥ चाल ॥

परि वाटत आतां व्यर्थ आयु स्वर्षितें ॥
 परमार्थ माधर्मी केवळ न ते अर्पितें ॥
 ईशनाम ते ध्याया श्रध्दां परि न धेवचे मला ॥
 बहु हा दूत करी चाईला ॥ २ ॥

दारां सुत हे धरित भगवंता कसा फलचुं त्यांजला ॥
 मोहुनि झणाति फुटें चालला ॥
 हांणारचि ते मुर्झी चुकेना स्वत न त्याची मला ॥
 ईशा राखि सुखी त्यांजला ॥ चाल ॥
 हा प्रसंग ऐसा अवचित कोणावरी ॥
 याचा न कदापि असला स्वरिपु जरी ॥
 भार तयांचा असें तुजवरी होचि सांगणें तुला ॥
 झालों आलां मी मोकळा ॥ ३ ॥

माधव- (स्वगत । वादया : स्वामीसहायाचाचो बांधपर
 जननें ऐकून कोणाच बरे आनंद होणार नाही ! (उचड)

स्वामीमहाराज : हा त्रिवास प्राप्त केलेल्या मला संगीत
देवून उपकारबद्ध करास तर मी आपला फार आभारी होईन.

स्वामी सत्यानंद—काय हे अज्ञान ! लोकां फिती वेढे
व अज्ञानी कीं देह नाशवंत आणि आत्मा अविनाशी
अशी वास्तविक स्थिति असतां देहात्माच आत्मा झगलास.
अहो—

पद. (चाल—निजकृपी प्रगटावार्तिमास ०)

दुःस्वप्न वा माया मोह फांसा ॥
गुंतुनि नर ते करिती बिलासा ॥
विषयांधं विषय संदर्शन ॥
अविनाशी झगणी देहा कैसा ॥ ४ ॥
काम रिपु हा मत्तचि भारी ॥
अधर्माचा त्यां घाली फांस ॥
माया झोटीं बुडवायाला ॥
शत्रू तो बहु तमजमा ॥ १ ॥

माधवा ! तू असा त्रिवास प्राप्त कसे चालेल ? तू याहेच फांसा
कसा निघाला आहेस ही मज हकीकत मला समजली आहे.
तुजकडून अद्यापि बरीच कायें घडावयाची आहेत, प्रयत्न
आपला मुक्त देवाचा, यश देणार परमेश्वर आहे. तेव्हां त्या
स्मरण माझ ठेवित जावे. कारण—छटले आहे—

पद. (चाल—विटावाह माउली ०)

नानापरिध्या रूपें हरि तो दीनोद्वारा करी ॥
सगुणाभ्यासें आका लाभें निर्गुण मूर्ति खरी ॥

अन न लागे त्या लालेचा अनन्य नामा धरी ॥

नित्य मानसीं किंतुन श्याथें सदांमर्बदा करी ॥

माधव० - ते खरे, पण महाराज ! हे जग लयाळ्या, चोन्त्या, वाहाळ्या, खन, दंगे, एकमेकांचीं वसें काढणें, मोठा असो रावो वाहणें वगैरे गोष्टींनीं पूर्ण मरलेलें आहे वृष्ण त्या मार्गांत पुन्हा राहणें प्रशस्त वाटत नाही.

म्हामी--

पद. (नाम-वीर शिरोमणी०)

वेढापरिस तूं काय वदामी हें योग्य न समयाला ॥

आयुर्व्यर्थ जाय विलयाला ॥ धृ० ॥

संकट समयी ह्माश ह्मां वदसीं वचनाला ॥

परिणामी बालमि दैवाला ॥ चाल ॥

वृष्णुनि सुचवितों कर्तव्यासं म्मरा ॥

संरिच अवनामि जाइल माघाग ॥

युक्तिया पथें मार्ग शोधुनि स्वार्थ करावा भला ॥

वृष्णावसी तूं मग भला भला ॥ १ ॥

तेव्हां मी मागत आहे असेच कर.

माधव०-आज प्रमाण.

म्हामी-

पद. (चाल-उत्तम जन्मा०)

प्रपंच करुनी परमाशंखि तो लूणें साधावा ॥

भक्ति ज्ञान वेगान्ध करुनी कैवल्यांखि ध्यावा ॥

उषःकालि तौ मार्जनादि विधि सर्वहि सारावा ॥
 ज्ञान करुनी बाहवठिला आदर तो यावा ॥
 गोत्राक्षण प्रभू दर्शन चेउनि आशिष तो घ्यावा ॥
 संपत्तुनि महायज्ञ यथा विधि याचक लक्षावा ॥
 पुरवुनि त्यांसी इच्छा सर्वहि विवेक जागावा ॥
 अलक्ष वस्तुवरि लक्ष ठेवुनि योगचि साधावा ॥

त्यान्त्रप्रमाणे विपवाची इच्छा भलं नये, परब्रह्मणासाठी राजे-
 दिवस सांज सांम्या, अहंकार सोडावा, दुसऱ्याने केलेली निंदा
 सहन करावी, सर्वांचा सल्लापणाने वागावे, इष्ट किंवा अनिष्ट
 कसाही प्रसंग असला तरी चिंतवृत्ति नित्य सारखी ठेवावी,
 आणि सर्वदा अंतर्ध्याना ईशान्मन कशीत जावे. कारण झटले
 आहे की

पद. (कंठा जोग कमावो०)

तयाचें जन्म सफल झालें ॥
 जयाचे मुर्ती नाम आलें ॥ ४० ॥
 ज्यानें दाकुनि सकल विकारहि । चित्तस्तरा केले ॥
 अनिचार ओढाऊ मनातें । ईशचरणि नेले ॥ १ ॥

ये, पण या आह मार्गाला कोणीकडे आलाम ?

माधव०—महाराज ! राजधान्यास मार्ग दाखविण्यास कोणी
 सांपडेल या आशेनें फिरत असतां आपलें प्रेममयित ईश्वरचित्तन
 ऐकून येथें आलों. आपण कृपावंत होऊन मजला सांगित-
 लेल्या ज्ञानासहल पुर आमारी आहें. आपली अमृततुल्य
 वाणी कितीही ऐकली तरी पुरेशी वाटत नाहीं.

स्वामी-ठीक आहे, असाच सगोरा उत्तरेकडे गेलस
झगजे राजधानी दिसावयास लागेल, जा आतां आपल्या
उद्योगास लाग.

(जातो.)

प्रवेश २ रा.

—*—

स्थळ-सभा.

पात्रे-विनायकराव, भास्करराव, बळवंतराव,

गोतबंदराव, शिबुबनरोट, देशमुख व साहस्रतील इनर मंडळी.

विनायकराव-सदगृहस्थहो : साहस्रतील कांहीं प्रमुख
मंडळींच्या सूचनेवरून आज आपणांस मुद्दाम येथे येण्याची
समर्था दिली आहे, यावरून मीथी असावी. आतां पहिल्यानें
सभेचा कार्यक्रम सुटव तटीम येण्यास आणाम अध्याच्या
जागेवर कोणीतरी योग्य मनुष्याची नेमणूक केली पाहिजे.
माझे मत आजचे अध्यक्षस्थान रावबहादूर बळवंतराव भानू
बांनीं स्वीकारावे.

भास्करराव जर ह्या ठिकाणीं अध्यक्षस्थान स्वीकारण्यास
कोणी योग्य गृहस्थ असतील तर यांत माझे भिन्न विनायकराव
बांनीं सुचविल्या प्रमाणें रावबहादूर भानू देव आहेत. त्यांची
स्वदेशप्रेमिनि, स्वार्थत्यागबुद्धि व बांधवांवरील अलौकिक प्रेम,
हे गुण अवर्णनीय आहेत. आमच्या सूचनेचा अनादर ते करणार
नाहींत अशी आता आहे.

(बळवंतराव अध्यक्षस्थानीं बसतात.)

विनायकराज-परमपरांचें सुखदुःख परस्परांचें ऐकून होता होईल तों, हास्यास त्यांचें निवारण करणें हें प्रत्येकाचें आधिकृत्य आहे. आज आपण आपला सुखाचा व दुःखाचा निविशें करून दुःखाचा घटले असतां चालेल- बघा बाळण्यास जमलों आहों, असें झगण्यास हरकत नाहीं. आपलें मायबाप आण्णासाहेब संस्थानाधिपति यांचे हातून होत असलेल्या चुकांबद्दल सर्वोत्तम त्रास व दुःख सोसावें लागत आहे. उदाहरणार्थ, आज काय मला त्रास दे, उद्यां नारायणय्य यांस अन्यायानें बंदीत ठाक, परवा काय त्रिभुवनशेट मारवाडी यांचे कडून पैसा जुलमानें काढ; अशाच प्रकारचे घाणेरडे धंदे ते व त्यांचे अनुयायी यांकडून वारंवार घडून येत आहेत. याबद्दलच बंदोबस्त सरकारकडे ओरड नेल्यास ताबडतोब होण्यामारखा आहे हें खरें, व त्याप्रमाणें आपणांपैकीं थोडे जण तिकडेच जाणार अमल्यांचेहि समजतें. परंतु सद्यहस्य हो ! तसें करण्याचें मुळीं स्वप्नांत तुझां आणूं नका. कारण आजपर्यंत ज्यांनीं आपणास चांगले रीतीनें वागविले त्या रंगराज वावांचे तरी आपण थोडे बहुत उत्तरार्ह झालें पाहिजे ना ! आपण वर ओरड नेलीत झणजे अर्थातच आपणासाहेबांचे हकास धक्का बसेल; मग आपण यांत कीर्ति ती काय मिळविली ! त्यांचेच कृतीनें संस्थानास उत्तरती कळा लागली असें झणाले हें खरें, परंतु याचें अंशतः खापर आपल्या प्रत्येकाचे शिरावर नेहमीं बसेल, याचा विचार करा. ते आपले माळक व आपण त्यांचे चाकर. आज ते त्रास देतात तेच आपणास उद्यां पोटाचीं भरतील, हें लक्षांत असूं धा, आपले हक्क व अधिकार आपण न संपादन केले तर मग आपलें मनुष्यत्व काय ! तुमी मात्र जरा धीरच धरला पाहिजे. दिवसमान पाहिजे. गुलाला अ

मुमक्या जन्मभूमीची स्थिति कळून कीव येणार नाही तर कोणाला येणार ? देशाला लागलेल्या उतरत्या कळेचा विचार केला पाहिजे. अकलेच्या जोरावर कार्य साधलं पाहिजे. बुद्धि चालवून आपण कोठे चुकतो आहो हे पाहिलं पाहिजे, तरच आपली चूक दुरुस्त होऊन, गेलेलं ऐश्वर्य पुन्हा प्राप्त होईल. गमायलेलं स्वातंत्र्य, नष्ट झालेलं शौर्य, सांडलेलं धन व पालाविलेलं आयुष्य हे सर्व पुन्हा मिळेल. मात्र लोकांनी नीट विचार करून पाहिलं पाहिजे. हरप्रयत्नांनी आपण आज्ञासंहितांस आंगल्या मार्गावर आणून आपलं कल्याण त्यांचेच हातांनी करून घेऊं. आज आपल्या नुईबानें माधवराव येथे नाहीत, अन्ते तर लवकरच बंदोबस्त झाला असता. त्यांचे संघर्षानें आपण सर्व आश्चर्याचकित असाल यांत शंका नाही. एवढेंच सांगितलं असतां मला वाटतें पुरं होईल की ते मुख्यरूप आहेत, या सार्थी ते येईपर्यंत आपण स्वस्थ असावे, हेंच माझं सांगणें आहे. कां, देशमुख ! मी इणनीं अमेचना !

देशमुख-होय रावसाहेब, असेंच केलं पाहिजे. मार्गजनिक हितासाठीं आम्ही हटणाऱे ग्रहस्थ नव्हे. वाटेक तशी झीज सोखून घण नावाला व कुतीला कलंक लागूं देणार नाही.

विनायकराव-होय, यरोवर योल्लांत. कां त्रिभुवनशेट ! आपला कसा काय विचार आहे ?

त्रिभुवनशेट-नही रावसाहेब ! आपाकू एको नुकसान नही सहीजे. मारी एक दमही गमजचि तो मारीरान नीद नही आहे. तो पळे हत्तो बांदो कोफर सहीजे ये आपीस कहो । हो मारवाड यू आवती यज्ञतळारे लोडो डोरींवर आयादे धन सोरो यथो कमायोडो हे. त्रिकेसुं नेद्रे पण पुरण त्यावा नही.

कहीं दीपण नहीं. जादो खरब पण करो कीपनी, तो पछे फामूसो समावणने किटे छे.

विनायक०—तुमच्यावर जुलूम झाला, तुमचा पैसा जवरीने भेला वगैरे सर्व खरे पण सार्वजनिक हितहिताचा संबंध लक्षांत आणा. प्रसंग पाहूनच सर्व गोष्टी केल्या पाहिजेत.

त्रिभुवन—म्हारे पित्ता जीकेसुं बचावे सांही चोखा प्रसंग हय. अपनं तो ए बात आछी कोनी लागे.

देशमुख०—या मारवाड्याची कशाला खुशामत करता रावसा हेव ! करूं या थाला वाटेल तें, पाहून धेऊं, जाऊं तर या थाला!

त्रिभुवन—(रामानें) क्या कहो बापू जावण दो ? जावांगा नही तो छोडांगा कोई. पीसा फामूरा हाय ! भाने बेदो बेदोनें फामूरा मिल जाये. पण म्हाने तो प्राण ज्युं छे. प्राण जावे तो फिकीर नही पण पैसा समाकर थांदाई नागा होय बैठ के ?

विनायक०—देह, तुझी ऐकत नाही. याम इलाज नाही; .. पण लूप लक्षांत असूं या बां, तुझाला यांत यश केवार नाही. एवढेंच तव्हे तर येथे राहणेंही तुझाला फार जट्ट जाईल. तर याचा विचार करून काय करणें तें करा.

त्रिभुवन०—(आपल्याशी) झारासू ये बात भुरी भई. ए सगळरो एकमत होयो दीशे पासो आपणा एकलेरो क्या जोर चालशी तो अवार एरेच मत चालयूं. नही चालयूं तो कई करूं. चालणेई भाग ! (उघड) ए रावसाहिब ! छे पहिले अच्छातहेसे सुणाकोपनी. और दुसरी बात झारा नुकसान बहोत हुवा हय जिकपु मारेसे बोले क्षिगर रक्षाकोनी. (हात जोडून) झाने खमा करो. हुंते धारो ईज हो. क्या-सुमीयो माफी करजो ये कयसे ज्पाईश करीस.

विनायक—असे रस्त्याने बोला घोट. नरे, दुसरे कोणास याचइल सांगणे असल्यास सांगावे.

गोविंदराव—आजच्या सभेचा उद्देश रा. रा. विनायकराव यांनी कळविलाच आहे. आतां पक्त खालील आशयाचे तीन ठराव पास करण्याइल माझी सूचना आहे ते ठराव असे:—

१. माधवराव यांस जाऊन पंधरावर दिवस झाले, अजून परत आले नाहीत. यावरून आणण होऊन ते येतील असे दिसत नाही. यासाठी भास्कररावचे मदतीस चोकरराव यांस देऊन त्यांचे शोधार्थ पाठवावे व त्यांनी त्यांस घेऊन यावे आणि—

२. तोंपयंत इकडे विनायकराव व स्वतः अक्षय माहेबांनी शहरातील सर्व लोकांस कोणत्याही भोडीपासून त्रास होणार नाही याइल काळजी घाळून आणणाऱ्यांसाठी नीट रीतीने वागण्याइल सांगण्याचा झटून प्रयत्न करणे व संस्थानांतील कामगार, बडी मंडळी, अधिकारीवर्ग व इतर पोलीस ऑफीसर यांस स्वतःचे यजनाने व सुक्तीने आपल्या गुप्तसभेची इकीकत समजावून सांगून संस्थानचे कल्याणासाठी आपल्या ह्या चाललेल्या खटपटीत त्यांचे अंतरध पूर्णपणे साह्य मागणे. **शिष्या**—

३. माधवराव आल्यावर अगर ते इतक्यांत येणार अशा संधीस सभेची तयारी ठेवणे व आण्णाभाईबांस—तोंपयंत साळ्यावर नच आले तर—कारभारी नामेश्वराव यांस काढून कारभार माधवरावाचे स्वाधीन करण्याइल भाग पाडणे.

सदरहु प्रमाणे तीन ठराव आपले पुढे मांडले आहेत. सजीवपणे तजवीज करतील.

बळवंतराव-सदरहु ठरावाबद्दल कोणाचा मतभेद अस-
ल्यास कळवावे.

सर्व-नाही. मुळीच नाही.

बळवंत०-विनायकराव यांणी मला बोलावयाजोगें कांहीं
ठेविलें नाहीं. त्यांच्या सर्व सूचना उपदेशास्पद असून यथार्थ
आहेत. जर आपणांत मनुष्यत्व असेल, जर कांहीं यत्किंचित्-
ही अभिमान जागृत असेल तर दहलीचा त्रास सुकाट्यानें
बोमाल, हतकेंच नव्हे तर मोठ्या आनंदानें आपणासाहेबांस
वाळवावर आणण्यास मला मदत कराव. मोर्बिंदराव यांणी
पुढें आणलेले ठराव योग्य आहेत. तथापि यांत एक चवथा
ठराव सर्वांचे अनुमोदनानें धाळावा व तो आपणासाहेबांकडेस
पाठवावा, अशाबद्दल मी शिफारस करितों. तो ठराव असा-

४. संप्रति आपणासाहेबांचे हातून होत असलेल्या लुकां-
बद्दल भोगावा लागणारा त्रास असाव्हा झाला आहे, हें खरें.
तथापि आणखी कांही दिवस सुधारण्याची वाट पाहून
नंतर वरिष्ठाकडे दाद मागण्यास जावें असें ह्या सभेत सर्वांनु-
मतें ठरलें आहे.

विनायकराव-ठीक आहे. शास्त्रास बाबद्दलचा योग्य
परिणाम होईलही.

भास्करराव-आजच्या सभेचें काम संपलें. विनायकराव
यांणी सांगितलेली हकिकत लोक घरी गेल्यावर विसरणार
नाहींत, ही दृढतर आशा आहे. शेवटीं बळवंतराव भावू यांचे
अप्यग्रस्थान स्वीकारल्याबद्दल जाभार मानून मंडळीस
तसदीची माफी मागलों.

(पडद्या पडतो. सर्व जातात.)

प्रवेश तिसरा.

स्थळ राजवाडा.

पात्रे-माधवराव व रामराव.

रामराव-माधवराव ! प्रत्यक्ष आपल्या दायद्वर देखील आपण चाहतो की, जे प्रसंग येऊं नयेत ते तुझावर आलेले ऐकून फार खेद होतो. चांगले वाईट हे प्रसंग सर्वावर येतातच. सर्व दिवस सारखे कधीही जात नसतात, तथापि तुमच्याइतका भयंकर प्रसंग कोणावर कचित्च आला असेल. असो, तूतं तुझी मजकूरवळ स्वस्थ रहा. हळुहळु तुमच्या इच्छेप्रमाणे तुमच्याच हातून तुमच्या कारभार्यांसी खोड फिरवीन. कुसरे ! कमले सर्वेधाने तुमचे काय मत आहे, तिजबद्दल सांगितलेली हकीकत मला निदान संभवनीय वाटत नाही. स्वभावाने अति मानी असून तरीच ती हट्टीही पार आहे. तेव्हाच जव ती आमच्या वहील बंधूच्या इच्छेप्रमाणे वागती तर तिला हातुबंग व असा प्रसंग कशाचा प्राप्त झाला असता ! आजला ती खुशाल ऐपआरामांत लोळत पडली असती. ती स्वभावाने जाल्याच दुष्ट असावी असे वाटते. निवळ मूर्खपणाने स्वतःचे पायावर तिने दगड पाडून घेतला झगावयाचा, याठिकाणी तिला कांही कमी कां झाले असते !

माधव०-तिजकडे पाहिल्याबरोबर जी एकप्रकारची कळकळ उत्पन्न होते त्यावरून आतांतरी तिचा स्वभाव कायम राहिला असेल असें मला वाटत नाही.

रामराव-काय सांगू तुझाला ! मजून भ्रमच आहे वाटते ! दादांनी कायकाय खटपटी केल्या, पण सर्वच निष्फळ ! आणि सरते शेवटी तर---

पद. (चाल-पांडु कुमारा०)

कोंडुनि ठेविली जरि त्या काननीं ॥ ती साध्य न झाली ॥
नकळे कमला कशी एकाकीं तुज वश ये काली ॥ ४० ॥
काय साधनें योजिवलीं त्वां त्या रमणीसाठीं ॥
अवर्णा पदं दे तीं या समर्पा सांगा गुज गोष्टी ॥ १ ॥

माधवराव-

पद. (चाल-घरील.)

हिंदुत असतां काननांत त्या दृष्टीपयीं आली ॥
विशाल वापी वेष्टित तिजवरी नाना तह वली ॥ ४० ॥
मानुनि चित्तीं आंतस्थल तें उदका सेवाया ॥
रिसला तेव्हां अवचित मजला मार्ग असे जाया ॥ १ ॥
नंतर आंत गेल्यावर-

पद. (चाल-घाटमाट०)

उपवन तें कितिक रम्य तवमि पाहिलें ॥
आम्र शिरीषादि वृक्ष सुष्ठु शोभले ॥ ४० ॥
फलभारे नम्र होति वृक्ष भूवरी ॥
पुष्पगंध युक्त वायु सुटत तोंवरी ॥
कुसुम कृष्ण भ्रमर गुंग कितिक जावले ॥ १ ॥

अशा ह्या अनुपम ठिकाणी दृष्टीस पडणाऱ्या मनोहर
सृष्टिसौंदर्यात मी गुंग झालों असतां, अवचित तिची भेट
होऊन सर्व हकीकत समजली. पण आपल्या हुकुमावांचून तेंचें
राहणें घेऊन घाटस्थामुळे मुलाच न पावतां एकदम आपले
भेटीस आलों. आपली हूषा आदेश व कथा अर्धी ती आहे

त्या अशी माझ्या विनंतीचा अनावर होणार नाही ही आशा आहे.

रामराव—त्या निस्पराधी स्त्रीस बंदीत ठेवून मला मुळीच फायदा नाही. त्यांतून तुमचे संबंधानें तर परकीपणा नाही. माझी पत्नी खात्री आहे की, तिचा सर्व लाघवीपणा निवळ संतुष्ट होण्यासाठी आहे. तिचे ठिकाणी प्रीतीचा लेशही भासो मला संभवत नाही. तुमची इच्छा आहे तर जा घेऊन या, माझी विलंकुल हरकत नाही. तुझी स्वतःच जा असे सांगण्याचे कारण इतकेंच की ओलख न देतां मी सांगितलेल्या गोष्टीबद्दल आपली खात्री करून घ्यावी, झणजे पुढे तुझाला पश्चात्ताप वाटण्यास कारण नको. तुमच्या जवळच्या कामासुळे मला आतां तुमच्याजवळ बसण्यास वेळ नाही. आजचे दिवस विभ्रंती घेऊन उदईक तुझी तिकडे जा. मी आतां चालली.

(जातो.)

माधव०—(स्थगल) सज्जनांचे लक्षणासंबंधानें 'पापान्नि-
वीर्ययति योजयते हिताय' असे जे वामन पंडितांनीं झटलेले
अक्षरशः खरे आहे. रामराव यांची लहानपणची ओलख,
मध्यंतरी बरेच दिवस अर्धाअर्धी संघेध व भेटहि नाही.
आज भेट होऊन सर्व हकीकत सांगितल्यावर मजबुलची
जी कांही कळकळ त्याणीं दाखविली त्याबद्दलची आठवण
झाल्यावाचून राहत नाही. ज्यानें मजसाठी आपला रामराव
मला अर्पण केला, माझ्या देशांतल लोकांसाठी मध्यस्ती
करण्याचे मला अभिवचन दिले, कमले संबंधानें माझे विनंती-
स मान देऊन मित्रप्रेम प्रगट केलें, त्यांचा मी फोणत्या
रीतीनें उतराई व्हावे, हेंच समजत नाही. (जरा मांडून)
कमलेचें तें चंद्रालाही लाजविणारें मुलकमल पाहिलें असलें

मन तारीन झाल्याकांचून रहात नाही. तिला तो नाजूक वांधा, मृगाप्रमाणे अति संवत्स व काळे भोर नेत्र, नम्र व आनंदी भाषण इत्यादि तिजमध्ये असलेल्या गुणांमुळे पश्यापारास मोह उत्पन्न झाल्याकांचून रहात नाही. पण मजसंमधामें तिने दाख-
विलेली इच्छा दरवर अगूत कंयळ मुटकेपुरतीच असावी जसा जो माझे मित्राचा समज तोह कदाचित् स्वरा नसेल कदाचरून !
तर आतां तिला न ओळखतां येईल अशामकारचे पूर्वीपेक्षां जास्त भपकेदार पोषाखांनं गेले पाहिजे, तर आतां जावें.
मलातर तिला पाहिल्या पासून असें झालें आहे कीं-

पद. (चाल-मेघ बिंदु हे टपटप गळती.)

कधि पाहिन तिज मुक्त जादलेली ॥

वचनाची तरी सार्थकता झाली ॥ धृ० ॥

उत्सुकता मज कितितरि वाढे ॥

आनंदें ती कथितरि भेटे ॥

घडेल ऐसें तरि मी जगतीं होय भाग्यशाली ॥ १ ॥

(जातो.)

प्रवेश ४ था.

स्थळ-एक घर.

पात्रें-आण्णासाहेब, मनोरमा, बळवंतराव व दोन शिपाई.

आण्णा०-ज्या प्रियेला पाहिल्यापासून माझे मनांत अविर्णनीय अभिलाष उत्पन्न झाला होता व जिच्यासाठीं आज कित्येक दिवस मी रंजीत राहत आहे, ती आज सांपडलेली

पाहून मला अतोन्मत धन्यता वाटत आहे. ह्या लावण्यलतिके^०
मनोरमेश पाहिल्यापासून मला असें झालें होतें कीं—

पद. (चाल—वाल्या बुगव्या०)

ही सुंदरी होइल कीं मजसि कर्षितरि बक्षिनी ॥
आस धरुनिही काळ कंठितों स्वस्थ मी अनुदिनी ॥
सुंदरी मूर्ति मद्नाची देखिल्यापासुनि नयनी ॥
अंध मी झालों कांहीं रुचेना झोंप मिळेना रजनी ॥

(मनोरमेश हाणतो)

हे पहा सुंदरी, मनोरमे, तुला माहितच असेल कीं, मी तुजकडे
कां आलों ? तुजमुळे माझी किती चमत्कारिक स्थिति झाली
अहिं हाणून पांगू—

श्लोक.

नाहीं मला चैन सखे कदाही ॥
कामाभि माझा तनुलागि दाही ॥
सोडी अतां आज दुरामहाला ॥
ये सौख्य भोगार्थ भग गृहाला ॥ १ ॥

मनोरमा—हं, खबरदार चपळपणा कराल तर ! कांहींतरी
विचार करा.

आण्णा०—अग विचार कसला ! विचारच करून आलों
अहिं कीं, आज—

मनो०—पुढे ! पुढे ! पुढें काय बोलावयाचें असेल तें
आपल्या जयल देवाचें—

पद. (चाल-कर टाकि तखे गे याकंठी.)

नच योग्य तुला ही अशि करणी ॥

कशि भीति तुला नच त्या मरणी ॥ धृ० ॥

आवरुनि मन मुढ गोष्टी ह्या

सोरुनि आतां सर्वहि बायां ॥ लाग प्रभू चरणीं ॥ १ ॥

आण्या०—

पद. (चाल-वरील)

आजवरि सख्ये तुज करितां ॥

झुरलों परि कधीं ये नच हातां ॥ होई मम रमणी ॥

मनोरमा—

पद. (चाल-वरील.)

नच योग्य तुला ही अशि करणी ॥

कशि भीति तुला नच त्या मरणी ॥ धृ० ॥

आण्या०—

पद. (चाल वरील.)

यास्तव आर्लिगेन मज वेवनि ॥

शिष्यार्थचि ये सत्वर धावनि ॥

झणि चल काम रणी ॥ १ ॥

मनोरमा—

पद. (चाल-वरील.)

नच योग्य तुला ही अशि करणी ॥

कशि भीति तुला नच त्या मरणी ॥ धृ० ॥

तुला सांगून ठेविते कीं, हे मला बिलकूल स्वप्नसार नाही. दादा-
धरी आल्यावर त्यास सर्व सांगेन.

आण्णा०—काय ! त्याला मी जिवंत ठेविला असेल तर
ना सांगशील ! दुसरे, माझ्या हातून छुटशील तर सांगशीलना !
अवकाश आहे !

मनोरमा—

पद. (चाल—बसुनि उपवना.)

निलंजया तव कृष्ण वदन हे वातुं नको मजला
झडो झडोवा जिह्वा तुझिही सापचिहा तुजला ॥ धृ० ॥
जशा कुतीनें आयुर्दिन तव आजचि कीं भरला ॥
एकांतीं मज पाहुनि छळिसी सख्खिला अबला ॥
घोर यातना वेडीन यम तुज करिलचि शिषेला ॥
होउं नकोरे मदांच ऐसा कर तुं विवेकाला ॥ १ ॥

मेल्या दुहा ! चल निघ येथून.

आण्णा०—येथून नीच झणतेस. पण आज अधरामृत पास
केल्यावांचून केसा निघेन ! (हात धरतो.)

मनोरमा—(त्यास लोडून) निलंजयासारखा येथे येऊन
मलमलते बडबडतोस. तुला अकल नाही ? जातोस कीं
नाहीं येथून ?

आण्णा०—(रागाने) ही मद्यानें कीं बठणीस येणार आहे !
बिचे पुरे हालहालच केले पाहिजेत. हे अधिचारी स्त्रीये,
तुं ऐकतच नाहीस तर हो अशी पुढें—(भरण्यास जातो)

मनोरमा—(दूर होऊन)

पद्. (चाल-कुणी दावा आतां०)

कुणी मजला नसे प्राता अशा समर्थी ॥

पिता माता सकल वंधु खाचित अर्घी ॥

छलित भारी ॥ दुष्ट बैरी ॥ जर्गि स्वैरी ॥

बधन शर हा ॥ भेद करितो ॥ प्रबल हृदयी ॥ १ ॥

भवानी भैरवी अंबा महाभाया ॥

विशालाक्षी कमलहस्ता सांवजाया ॥

जगजननी ॥ त्रिपुरवहनी ॥ असुरवमनी ॥

कमलगर्भी ॥ शिवाभात्री ॥ महाकाया ॥ २ ॥

मूर्खा ! यःकथित विपयासाठीं गेजे अवलेवर हात चालवितोस !

आण्णा०-सर मग हो बघ नाहींतर पहातो आतां
कुठे जाशील !

मनोरमा-आई जगदेवे, तू तरी या दुष्टापासून माझे रक्षण
कर. (पळते)

आण्णासाहेब-(तीस धरून) पळून जलित काय ! मांय
आशां दाखवितोच मज्जा तुला,

शिपाई बोधे-(त्वेपानें) हां हयमलोरा ! दुष्टा !
चांडाळा ! महाभा ! निरपराधी खीस गांजल्याचें, ये हें
पायबिंद.

(बेहोष होईपर्यंत मारतात. मनोरमा निघून

जाते व आण्णासाहेबास राजमार्गावर

उचनून टाकतात.)

बळवंतराव-(पुढें येऊन) पहा हो, विपवी अमांची
अशीच जेव्हां तेव्हां पवित्री उदावयाची. ही स्वारी कंपट होऊन